

ALP ARSLAN ZAMANI
SELÇUKLU SARAY TEŞKİLÂTI VE HAYATI

Mehmet Altay KÖYMEN

GİRİŞ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı Alp Arslan (1063-1072) zamanında Selçuklu saray teşkilâtından ve hayatından bahsetmeden önce, Ortaçağ'da devlet teşkilâtının bir özelliğini hatırlatmak yerinde olur:

Devlet teşkilâtı halk tabakalarına derinliğine pek nüfuz edemez. Şu halde devlet hâkimiyeti şakulî olmaktan ziyade ufkîdir: Geniş ülkelere alabildiğine yayılmak istidadındadır; fakat o kadar derinleşemez. Esasında devlet kendisine muhatap olarak fertleri değil, daha ziyade teşekkülleri alır. Zâten hemen hemen her fert bir tarikata, bir loncaya veya -devlet dahil- bir müesseseye mensuptur. Böylece devlet teşkilâth bir cemiyetle karşı karşıya bulunuyor demektir.

Diğer taraftan devletin icra vasıtası olan hükûmet teşkilâtı da, devletin ve cemiyetin bu vasfına uygun olarak kurulmuştur. Bu sebeple de hükûmet teşkilâtı o kadar geniş değildir ve ancak devletin belli başlı vazifelerini yerine getirecek ölçüdedir.

Saray teşkilâtına ve hayatına gelince, bu o kadar basit değildir. Gerek haşmet ve debdebe, gerek sıkı teşrifat usul ve kaideleri ve gerekse bizatihî saray müesseseleriyle çok karışık bir mekanizmadır. Biz, hâkim Türk unsurlarını da göz önünde bulundurarak, bu karışık mekanizmayı mümkün olduğu kadar basitleştirerek izaha çalışacağız.

Müesseselerin askeri ve siyasi hâdiselere nisbetle devamlılığı malûmdur. Buna devrin muhafazakâr zihniyetini ilâve etmek gerekir. Bu iki prensip gözönünde tutulacak olursa, Alp Arslan zamanı için yapılan bu araştırma denemesinin aynı zamanda bütün Selçuklu devri saray teşkilâtı ve hayatına esas teşkil edeceği kendiliğinden anlaşılır.

Zâten Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtı Alp Arslan zamanında oluş halindedir¹. Devlet tam şeklini, ancak oğlu Melikşah ve torunu Sancar zamanında almıştır denebilir². Bu itibarla Alp Arslan zamanı, devlet teşkilâtı, hükümdarlık telâkkisi ve gelenekleri bakımlarından, bir intikal devresidir. Meselâ onun Selçuklu tahtına geçmesiyle devletin birliği kurularak, Tuğrul Bey zamanındaki ikili vasfı (*çift hükümdarlık*) ortadan kalkar. Böylece devletin, tek hükümdarlı ve çok vasallı bir Türk-İslâm İmparatorluğu hâline geldiği görülür³. Ulaştığı bu tekâmül merhalesinin tabii neticesi olarak, devlet teşkilâtında, rol alan unsurlar bakımından ne gibi değişiklikler olduğunu ayrıca gördük (Sivil teşkilât kadrolarını umumiyetle İranlılar'ın, askerî teşkilât kadrolarını da *gulâm* sistemine göre yetiştirmiş Türkler'in işgal etmeleri, devletin kuruluşunda başlıca rol oynayan hür Türkmenler'in ordudan yavaş yavaş tasfiye edilmeleri, v. s.)⁴.

Bizâtihi devlet teşkilâtına gelince yukarıdanberi verdiğimiz izahat, başta —bugünkü tâbiriyle— *yasama* (*teşrii*), *yargı* (*kaza*) ve *yürütme* (*icra*) selâhiyetlerinin kaynağı olan hükümdarın bulunmasına rağmen, bu teşkilâtın esas itibariyle kaç unsurdan meydana geldiğini ve nasıl ele alınması gerektiğini göstermiştir sanırız:

- 1- Hükümdar ve içinde yaşadığı saray ve teşkilâtı;
- 2- Vezirin başında bulunduğu sivil teşkilât (*hükümet teşkilâtı*);
- 3- *Gulâm* sistemine göre yetiştirmiş Türkler'in işgal ettikleri askerî teşkilât (*Ordu teşkilâtı*).

İşte Büyük Selçuklu İmparatorluğu devlet teşkilâtının şeması, esas itibariyle bundan ibarettir. Alp Arslan zamanı devlet teşkilâtını bu

1 Bu hususta bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*. Yakında basılacak olan bu kitabın "*Alp Arslan Zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun İşleyişi*" ve *Alp Arslan Zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yapısı*" bahislerinde bilgi verilmiştir.

2 Selçuklu Devri devlet teşkilâtı, bütünü ile henüz ele alınmamıştır. Bu hususta son zamanlarda yapılan bazı araştırmalar için bk. Mehmet Altay Köymen, İ.A., *Sencer* maddesi. H. Horst'un yazdığı, *Die Staatsverwaltung der Grosselâğ ügen und Horazmşahs* adlı eser bu dergide tarafımızdan geniş şekilde ele alınmıştır (bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, II. Tarih Araştırmaları Dergisi, II, 2 - 3 1964, s. 303 - 380).

3 Bu hususta bilgi edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963. s. 11 vdd., 97 vdd.

4 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: Alp Arslan Zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yapısı* ve "*Türkmenler Meselesi*" bahisleri.

şema içine yerleştirerek, izah etmeğe çalışacağız. Biz, bu yazımızda, devlet teşkilâtının ilk kısmını teşkil eden saray teşkilât ve hayatını ele alacağız.

I

H Ü K Ü M D A R

Bütün devletin başı olan hükümdar, saray hayat ve teşkilâtında da ilk ele alınacak makam sahibidir. Bütün Selçuklu devrinde hükümdarların salâhiyetleri ve vazifeleri hakkında derinliğine ve genişliğine bilgi vermek konumuzun çerçevesini aşar⁵. Biz, burada, tamamiyle amelî olarak Alp Arslan'ın devlet başkanı sıfatıyla salâhiyetlerini, vazifelerini, hâkimiyet sembollerini, devletin diğer teşkilât mensuplarıyla münasebetini, hükümdarlık âdet ve an'anelerini bahis konusu edeceğiz.

Alp Arslan'ın saltanatı zamanında vezirliğini yapmış olan Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme* adlı eserinde aynen şöyle der: "Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından pâdişahlık vasıfları ve öğülmeğe değer hasletleriyle bezediği birini seçer; dünya işlerini ve *reâyâ*'nın sulh ve sukûn içinde yaşamalarını ona tevcih eder⁶. Nizâmü'l-mülk'e göre, hükümdar kudretini doğrudan doğru-

5 İran'da hükümdarlık telâkkisi, hükümdarın salâhiyetinin hududu ve vazifeleri hakkında şimdi bk. A. K. S. Lambton, *Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship*, Studia Islamica, XVII (1962), s. 92 - 119.

6 Bk. *Siyâset-nâme*, *Yâ Siyeru'l-mülûk*, nşr. H. H. Darke, Tahran, 1340/1962, s. 13; nşr. S. A. Halhâli, Tahran 1310 (1932), s. 5 (1. fasıl); buradan naklen A. K. S. Lambton, ad. geç. eseri. s. 101.

Bilindiği gibi, bu iki neşirden başka *Siyâset-nâme*'nin daha bir çok neşirleri ve tercümeleri vardır. Bu mühim kaynağı ilk defa Ch. Schefer neşir ve Fransızcaya tercüme etmiştir.: I (Farsça metin), Paris 1891; II (Fransızca tercümesi), Paris 1893. Eserin İran'da yapılmış daha iki baskısı vardır. Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran, 1320; nşr. M. M. Çahârdihî, Tahran, 1334/1955.

Eserin tercümelerine gelince, yukarıda zikredilen Fransızca tercümesinden başka, sıra ile *Rusça'ya* (bk. B. N. Zakhoder, Moskova, 1949); *Almanca'ya* (K. I. Schabinger, Münih, 1960); *İngilizce'ye* (bk. H. Darke, Londra, 1960) tercüme edilmiştir. Eser, Türkçeye de tercüme edilmişse de, öteki tercümelere nazaran ele alınmayacak kadar kötüdür. M. Ş. Çavdaroğlu tarafından yapılan tercüme (İstanbul, 1954) hakkında bk. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, Türkiyat Mecmuası, XII (1955), s. 238 - 256.

Bu neşir ve tercümelerine rağmen Selçuklu devri devlet teşkilâtı için son derece mühim olan eserden henüz ehemmiyeti ile mütenasip olarak istifade edilmemiş olduğu gibi, esasında son yapılan H. Darke neşri ve tercümesi de dahil olmak üzere, eserin emniyetle kullanılabilir bir metni elde mevcut değildir.

ya Tanrı'dan alır ve Tanrı adına saltanat sürer. Onun bu ifadesinden anlaşılıyor ki, Tanrı birini hükümdar olarak seçerken, onun hangi ırktan olduğuna bakmamakta, sadece hükümdarlık vasıflarına sahip olup olmadığını gözünde bulundurmaktadır. Halifelikten ve dünyevî selâhiyetlerin onun tarafından Selçuklular'a devredilmesinden hiç bahsedilmemesi de dikkate şayandır.

Aynı Nizâmü'l-mülk, eserinin bir yerinde de bir münasebetle bütün memleket (*mülk*) ve *raiyet*'in Sultan'a ait olduğunu söyler⁷.

Bizzat Alp Arslan'a göre, Tanrı kendisine teveccüh göstererek, onu Âdem oğulları arasından, dünya işlerinin nizama konması (*terbiyet*) için seçmiş, "*zamanın çehresini fikirlerinin nuruyla aydınlatmış, dünya yüzünü devletinin büyüklüğü ve adaletiyle süslemiş, memleket caddesini kendisine göstermiş, devlet merdivenlerini çıkmasını emretmiştir*"⁸. Alp Arslan'ın, Nizâmü'l-mülk tarafından ileri sürülen esasları destekleyen fikirlerini ve işgal ettiği makam hakkındaki görüşlerini nakletmiş bulunuyoruz. Nizâmü'l-mülk'ün bu husustaki görüşüyle Alp Arslan'ın görüşünün hemen hemen aynı oluşu dikkati çekmektedir. Buna istinaden, *Siyâset-nâme*'deki diğer görüş ve düşüncelerin, aynı zamanda Alp Arslan devri için de kullanılabileceği kendiliğinden anlaşılır.

Böylece insanları idare etmesi için Tanrı tarafından seçilmiş kimsenin, insanların en üstünü olacağı tabiidir. Nizâmü'l-mülk bu noktaya eserinde muhtelif vesilelerle işaret eder. Meselâ "*Tanrı'nın pâdişahı, bütün insanların üstü* (mâfevk'i) ve insanların da onun astı (*mâdûn'u*)" olarak yarattığını, insanların rızkı (*nanpâre*) ve büyüklüğü ondan (hükümdardan) elde ettiklerini açıkça kaydeder. Diğer taraftan bizzat Sultan da kumandanlarından Erdem'in bir *Bâtınî*'yi devlet hizmetine alması münasebetiyle bütün kumandanlara verdiği nasihatlerde, onlara nezaret etmenin kendisine düştüğünü,

Görünüşe göre, İbrahim Kafesoğlu'nun adı geçen tenkit yazısında bahis konusu ettiği ve şimdiye kadar hiç kimsenin neşre esas olarak almadığı Mollaçelebi yazması (No. 114), meseleyi kati şekilde halle kâfi gelecektir. Bu yazmayı ilmi, metin neşri esaslarına göre neşre-değimizi Selçuklu devri tarihi ile ilgilenenlere müjdeleriz.

Biz bu yazımızda sadece H. Darke ile Halhâli neşirlerini kullandık. Mamafih gerektiği zaman Schefer neşirinden ve tercümesinden de istifade ettik. Fakat Mollaçelebi nüshasını kullanmak imkânını bulamadık.

7 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 41; nşr. Halhâli, s. 22 (5. fasıl).

8 Bk. *Fetih-nâme-yi Sultan Alp Arslan*, Yağma, IV/8 (1330), s. 369.

9 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 234; nşr. Halhâli, s. 139 (*Der Ma'n i-i Zirdestân*).

zira yüce Tanrı'nın onları kendisi üzerine değil, kendisini onlar üzerine başbuğ (*sâlâr*) yaptığını söyler¹⁰. Yine Nizâmü'l-mülk eserinin başka bir yerinde, Sultan'ın, dünya ailesinin reisi (*kethüdâ*), insanların da onun ailesi halkı (*'ıyâl*) ve köle (*bende*) si olduğunu yazar¹¹. Böylece, hükümdarlık telâk-kisinde Türk tesiri açıkça görülmektedir ki, bu cihet ayrıca ele alınacaktır.

Nizamü'l-mülk'e göre, hükümdarın sahip olması gereken vasıflar adalet ve bilgidir¹². Diğer taraftan, yine ona göre, devletin bekası şu iki unsur temin etmektedir: *ihsan* ve *adalet*¹³. Bunlar üzerinde de ayrıca duracağız.

Adalet ve bilgiyle techiz edilmiş olan, bol bol ihsanda bulunması gereken hükümdarın, devlet işlerini yerine getirirken, selâhiyetini veya hukukunu tahdit eden hiçbir müessese yoktur. Yalnız, Nizamü'l-mülk'ün, kitabında tavsiye ettiği veçhile, istişare müessesesi vardır. Hükümdar muayyen mes'elelerde *müşavere meclisleri* kurar, burada kendilerine verilen mesele münakaşa edilir. Ancak nihai karar verme selâhiyeti veya alınan kararları tatbik edip etmeme yetkisi münhasıran yine hükümdara âittir.

Hükümdarın, ayrıca bahis mevzuu edileceği üzere, muayyen esaslar dahilinde neşrettiği fermanlar, hattâ ağzından çıkan sözler, kanun kuvvet ve mahiyetini hâizdir. Gerek her kademedeki devlet teşkilâtı mensupları, gerekse her sınıftan halk bunlara itaatla mükelleftir.

Nizâmü'l-mülk, eserinde ferman mes'elesine bir fasıl tahsis etmek lüzumunu duymuştur. O bu fasla saray (*dergâh*) dan çok sayıda fermanlar çıktığından şikâyet etmekle başlamaktadır. Bu Selçuklu vezirine göre, bir şey ne kadar çok olursa, kıymeti o kadar azalır. Bu sebeple, mühim bir iş zuhur etmedikçe, hükümdarın bir şey yazmaması lâzımdır. Yazınca da, hükümdara saygı öyle olmalıdır ki, hiç kimse, tatbik etmedikçe, fermanını elinden bırakmak cesaretini gösterememelidir. Fermana hakaret gözüyle bakan ve itaatte ihmal gösteren kimse, hükümdarın ne kadar yakını olursa olsun, şiddetle cezalandırılmalıdır. Padişah ile başkaları arasındaki fark, emrine boyun eğilmesinde ve fermanına itaat edilmesindedir¹⁴.

10 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 205; nşr. Halhâli, s. 118.

11 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153; nşr. Halhâli, s. 87.

12 Bk. A. K. S. Lambton, ad. geç. eser. s. 100, 102 (İbnül-Belhî ve Nizâmü'l-mülk'e istinaden).

13 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. s. 17; nşr. Halhâli, s. 7 (2. fasıl).

14 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 90; nşr. Halhâli, s. 51. (11. fasıl).

Nizâmü'l-mülk'ün, hükümdarın haşmetini ve vakarını korumada ne kadar dikkatli davrandığını muhtelif vesilelerle müşahede etmekteyiz. Onun aynı dikkati, hükümdarın fermanları için de göstermesi aynı prensibin bu sahada da tezahüründen ibarettir.

Alp Arslan'ın emirlerinin yerine getirilmesine ne kadar ehemmiyet verdiğini muhtelif münasebetlerle müşahede etmekteyiz. Meselâ bu Selçuklu hükümdarının *Mervu'r-Rûd*'a sürgün ettiği eski veziri Kündürî'yi, gönderdiği bir gulâma öldürtmek istediğini Hâtun'un ve bu şehir reisi'nin şefaatine rağmen, hükümdarın onu affetmediğini, yeniden gönderdiği iki gulâm'ı vasıtasıyla onu öldürttüğünü, şefaatta bulunan reisi de tekdir ettiğini gördük¹⁵.

Nizâmü'l-mülk'ün, fermanların infazı hususunda bu kadar ısrar etmesinin sebepsiz olmadığı anlaşılıyor. Zira, bazı devlet erkânınının, kendilerine gönderilen fermanları tatbik etmedikleri hakkında misâllere sahibiz: *İsfahan-Şiraz* yolu üzerinde attan düşen ve bunu *Hemedan* halkına karşı muamelesinin cezası telâkki eden Alp Arslan, *Hemedan* (vergi) nâzır Ebû Muhammed Dihistanî'ye gönderdiği bir fermanla, vergileri (*darâib* ve *mukûs*) kaldırmasını, şimdye kadar tahsil ettiklerini de halka geri vermesini ve iyi muamelede bulunmasını emretmişti. Nâzır vergileri kaldırdığı, aldıklarını da geriverdiği takdirde, elinde devlet hazinesine gönderecek ve devlet işlerini (*mesâlihu's-Sultan*) görecek bir meblâğ kalmayacağı düşüncesiyle, fermanı sakladı ve tatbik etmedi. Ferman, sonradan nâzır ölünce terekisinden çıktı¹⁶.

15 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: Hükûmet Teşkilâtı*, "Vezirlik" bahsi.

16 Bk. Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, No. 2134, XI, vr. 237b-238a (bundan böyle bu yazma "İsl" olarak kısaltılacaktır); Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet yazmaları, No. 2907. XII. vr. 221b (bundan böyle bu yazma "Sr" olarak kısaltılacaktır).

Bilindiği gibi, Sıbt'ın bu dev eserinin tamamı İstanbul'da olmak üzere muhtelif kütüphanelerde parçaları vardır. Biz bu yazımızda sadece iki İstanbul yazmasını gösterdik. Bununla beraber okuyucunun yazımızı eserin diğer nüshalarına istinaden kolayca kontrol edebilmesi için hâşiyelerde hâdisenin geçtiği yılı da zikretmeyi uygun bulduk.

Mir'âtu'z-Zamân'in yazmaları hakkında bk. C. Cahen, *Les Chroniques Arabes Concernant la Syrie, l'Égypte et la Mesopotamie... dans les Bibliothèques d'İstanbul*, REİ, IV (1936), s. 339 vd.

Eserin önemi hakkında son olarak bk. C. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period, Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis - P. M. Holt, London, 1962, s. 60 vdd.

Diğer taraftan Sultan'ın nâdir de olsa, verdiği kararlardan döndüğü oluyordu. Meselâ *Malazgirt Meydan Muharebesi*'ni yapmak üzere *Suriye*'den dönerken *Diyarbakır*'a uğrayan Alp Arslan'ı, Mervanoğulları Devleti hükümdarı Ebu'l-Hasan Sa'îd karşılamış, itaatını arz etmişti. Bu sebeple bu Selçuklu hükümdarı, onun Mervanoğulları Devleti'nin başında, şüphesiz kendisinin vasalı olarak, kalmasını yeminle taahhüt etmişti. Sultan, *Diyarbakır*'dan *Meyyâfârikîn* (*Silvan*) a geçti. Burada *Sa'îd*'in kardeşi ve rakibi Nizâmü'd-dîn hâkimdi. Bu sonuncu, kardeşi Sa'îd'i hükümdar olarak tanıdığı için Sultan'dan korkuyordu. Nizâmü'd-dîn, Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk'e, mücevher, para ve hediyeler takdim etti. Diğer taraftan, Nizamü'd-dîn'in kızları ve karısı Nizâmü'l-mülk'e yalvardılar. "*Biz senin câriyeleriniziz*" dediler. Bu Selçuklu veziri, onlara, Nizâmü'd-dîn'in, yanlarından bir "emîr" olarak çıktığını, fakat bir "sultan" olarak döneceğini yeminle vaad etti. Sonra Nizâmü'd-dîn, vezir Nizâmü'l-mülk ile birlikte Sultan'ın katına gitti. Ona da muazzam paralar ve mücevher takdim etti. Bu hediyelerle Sultan'ı memnun etti. Vezir de Selçuklu hükümdarına haremi mensuplarının yalvarmalarını anlattı. Sultan, kardeşi Sa'îd'i Mervanoğulları Devleti hükümdarı yaptığını ve bu hususu yeminle taahhüt ettiğini söyleyecek oldu. Vezir Nizâmü'l-mülk Sultan'a ava çıkmasını ve bu işi kendisine bırakmasını söyledi. Sultan ava çıktı. Nizâmü'l-mülk, Sa'îd'e adam göndererek, huzuruna getirtti. Gelir gelmez de yakaladı, zincire vurdu ve bir kaleye hapsetti. Avdan dönen Sultan olup-bittiği kabul ederek, Nizâmü'd-dîn'e saltanat hil'atleri (*hîla'u s-Saltana*) verdi, ve onu Mervanoğulları Devleti'nin paytahtı olan *Meyyâfârikîn*'e iade etti. Nizâmü'l-mülk, böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olarak Mervanoğulları Devleti tahtına oturttuğu Nizâmü'd-dîn'e şunları söyledi: "*Seni kendilerine bir Sultan olarak iade edeceğimi, kızlarına ve karı (ehl)na taahhüt etmişim. Ancak Sultan (Alp Arslan) dan başka sultanımız yoktur. Sen "sultânü'l-ümerâ" sın.*"¹⁷.

Böylece Sultan Alp Arslan'ın, vezirinin tesiriyle ve Nizâmü'd-dîn'in takdim ettiği kıymetli hediyeler yüzünden kararından döndüğü görülüyor.

Sultan Alp Arslan'ın, öyle görünüyor ki, çok kimseye (vezirine ve ihtiyarlara) sormadan da kendi başına kararlar aldığı ve derhal tatbik ettiği oluyordu. Ânî olarak verdiği bir karar, bir insanın hayatına mal olabilirdi. O, böyle

17 Bk. İbnü'l-Ezrak, *Tarih Meyyâfârikîn*, nşr. B. A. L. 'Avaz, Kahire, 1959. s. 187 - 188.

bir kararı, taht rakibi ve kardeşi Süleyman'ın hizmetinde iken, daha sonra bu Selçuklu hükümdarının hizmetine giren Hâcib Ay-tekin için vermişti. Gözüne ilişen Ay-tekin'i yanına çağırarak Sultan, -Kutalmış'ı yenib tam zafere ulaşınca kadar-emrine girmekte geciktğini söyleyerek, onu kılıcıyla ikiye biçti (1066/458)¹⁸.

Bu sahneye şahit olan ve hürmette kusur ettiği için Sultan'ın ithamlarına maruz kalan vasal hükümdarlardan Hezâresb'in nasıl korktuğunu, ancak vezir Nizâmü'l-mülk ile Hâtun'un şefaatleriyle hayatını kurtarabildiğini ayrıca göreceğiz¹⁹. Keza sarhoşluğu esnâsında, anlaştığı, vasal hükümdar olarak yerine bıraktığı *Haleb* Mirdasoğulları hükümdarı Mahmud'un da başının vurulmasını emreden Sultan, bu kararından yine Hâtun'un müdahalesiyle vazgeçti²⁰.

Sultan'ın vasalı olan hükümdarlara kızması, her zaman onların başlarını istemesini gerektirmezdi: Sultan'ın gazabına uğrayan vasal hükümdarlar, çok defa arazi kaybına uğrarlardı: Vasal hükümdarlardan Müslim b. Kureyş'ten nefret eden Sultan, *Irak-ı Arab*'taki mümessillerine, *Enbâr*'ı, *Hit*'i, *Anât*'ı ve *Musul* çevresini onun elinden almalarını emretmişti²¹. Böylece Müslim'in hâkimiyeti altında sadece Tuğrul Bey zamanında babasının elindeki arazi kalmıştı (1072/464).

Halife'nın vezirine kızan Sultan, onun iktâ'nın yarısını, kendisinin *Irak-ı Arab* nâibî ve halifelik vezir namzedi Ebu'l-Âlâ'ya vermişti²².

Sultan, aldığı tedbirleri ve verdiği kararları şartlar gerektirdiği zaman, sür'atle değiştirmesini de bildirdi: Bir *Kirman* seferinde ordusundan bazı kumandanların vasal Selçuklu hükümdarı Kavurd'a taraftar olduklarını tesbit eden Sultan daha sonra bütün ordusunun Kavurd'a mütemayil olduğunu öğrenince, *Kirman*'ı derhal terketmekten başka çare kalmadığını gördü²³.

Yukarıdanberi muhtelif bakımlardan ele aldığımız hükümdarın vazifelerine gelince, Nizâmü'l-mülk, hükümdarın hangi mes'eleleri vezir'le, devlet büyükleri ve tecrübeli ihtiyarlarla müzakere ederek, karar vermesi gerektiğini bahis mevzuu ederken, aynı zamanda vazifeleri hakkında da bir fikir

18 Bk. Sıbt, *İsl.*, 242ab; *Sr.*, 227b (458 yılı hâdiseleri).

19 Bk. Aşağı, s. 44-45.

20 Bk. Aşağı, s. 60-61.

21 Bk. Sıbt, *İsl.*, XII, 7a; *Sr.* 4a (464 yılı hâdiseleri).

22 Bk. Sıbt, *İsl.*, 6a; *Sr.* 3a (464 yılı hâdiseleri).

23 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Hanedan Azası ile Münasebetler"* bahsi.

vermiş oluyor: Saltanat (*mülk*) işleri²⁴, imar faaliyeti (*imâret*)²⁵, savaş, akın, idare (*siyâset*, *riyâset*)²⁶, devletin iâşe mes'eleleri (*zahire*)²⁷, ihsan (*silat*), hazer ve sefer işleri, ordu ve reâyâ işleri. Hükümdarın vazifeleri hakkında, huzuruna kabul ettiği zaman vezir ile neler konuştuğu hususunda bilgi verilirken de bir fikir edinmek mümkün oluyor. Hükümdar vazifele, eyâlet (*vilâyet*), ordu (*leşker*), para (*vücûh-i mâl*), imar siyaseti (*imâret*) ve memleket düşmanlarına karşı alınacak tedbirleri konuşuyordu²⁸.

Hükümdarın meşgul olması gereken bu vazifelerin bir kısmı hakkında baştan beri bilgi verdik. Geri kalanları hakkında da aşağıda sırası geldikçe bilgi vereceğiz.

Saray teşkilâtından, nazari olarak selâhiyetinin kaynağından ve vasıflarından bahsettiğimiz hükümdarın saray içinde ve dışındaki resmî ve hususî hayatından, diğer devletlerle ve kendi devlet erkânıyla münasebetleri esnasında tatbik edilen hükümdarlık âdet ve an'anelerinden bahsetmeden önce, hükümdarı hükümdar yapan mânevî ve maddî unsurları teker teker ele alalım.

A. HÜKÜMDARLIK ALAMETLERİ

Hükümdarı hükümdar yapan unsurlar pek çeşitlidir. Bunlar manevî ve maddî unsurlar olmak üzere, başlıca iki esas altında toplanabilir. Biz burada önce manevî unsurlardan bahsedeceğiz. Manevî unsurların başında ünvanlar ve lâkablar gelir²⁹.

24 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, Tahran, 1962. s. 114; *Siyâset-nâme*'nin Schefer neşrinde bu kelime yerine "mulk" (*saltanat*) kelimesi geçmektedir. Bk. I, s. 83; II, s. 123 (*gouvernement*), (17. fasıl).

25 Bk. *Siyâset-nâme* nşr. Darke, aynı yer. Ayrıca bk. nşr. Halhâli, s. 46. (17 fasıl). Bu kelime diğer neşirlerde geçmemektedir.

26 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, ayn. yer; nşr. Halhâli, ayn. yer. Schefer neşrinde (bk. ayn. yerler) bu kelime yerine "riyâset" kelimesi geçmekte olup, Schefer, bunu "administration" olarak tercüme etmiştir.

27 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler. Schefer bu kelimeyi "Approvisionments" olarak tercüme etmiştir.

28 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 154; nşr. Halhâli, s. 87; nşr. Schefer, I (metin), s. 110; II (terc.) s. 163 (30. fasıl).

29 İslâm'da ve Türkler'de hükümdar ünvanları hakkında fikir edinmek için şimdilik bk. Bosworth, *The Titulature of the Early Ghaznavids*, Oriens, Leiden, 1963, XV, s. 210 - 233. Ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Eski Türk Ünvanlarına ait Notlar*, THİTM, II, s. 18 - 22.

1. Hükümdarın Ünvan ve Lâkabları

Selçuklu Devleti bir imparatorluk halinde taazzuv ettiği zamandan itibaren, Melikşah'ın ölümüne kadar (1092) "ilk imparatorluk" adını verdiğimiz en parlak devrinde hânedanın başında bulunan imparatorlar (Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah) "*es-Sultanu'l-mu'azzam şâhenşâh*" (Şahlar şahı büyük sultan) unvanını taşımışlar, bu unvan altında paralar bastırmışlar; görüldüğüne göre, Halife müstesna, -hânedan âzasından da olsa-başka hiçbir kimseyi saltanatlarında ortak (*şerik*) tanımamışlar ve bil-mukabele hiç kimse de herhangi Selçuklu imparatoru adına bastırıldığı paralarda kendi adını herhangi bir unvanla zikretmeğe cesaret edememiştir³⁰. Basılan paralara istinaden bu umumî neticeye varmamıza rağmen, bazı kaynaklarda Alp Arslan'ın sadece "*es-Sultanu'l-âzam*" (en büyük sultan) ünvanıyla zikredildiği görülmektedir. Meselâ Alp Arslan'ın takdim ettiği *hil'at*'ı merasimle giyen veziri *İbn Cehîr*'i takbih için gönderdiği mektupta Halife bu Selçuklu hükümdarından sadece "*es-Sultanu'l-âzam*" ünvanıyla bahs etmektedir³¹. Bir kaynağa göre, *Bağdad* camilerinde "Sultan" ünvanıyla zikredilen ilk hükümdar Alp Arslan'dır³².

Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, yazdığı *Siyâset-nâme* adlı eserinde lâkaplar için uzun bir fasıl ayırmıştır. Onun verdiği bilgiden Büyük Selçuklu İmparatorluğu mülkî ve askerî devlet erkânının taşıdıkları lâkapların yalnız devlet teşkilâtında değil, umumiyetle içtimâî hayatta ve beynelmilel siyâsî hayatta ne kadar büyük rol oynadığı, ne büyük ehemmiyet taşıdığı vuzuhla anlaşılmaktadır³³. Yine Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilgiye göre, unvanlar ve lâkaplar hükümdarlara *Bağdad* Abbâsî halifeliği tarafından merasimle tevcih ediliyordu³⁴. Bu hususu diğer kaynaklar da teyid etmektedir. Meselâ onun, Alp Arslan adına *Bağdad* câmilerinde "hutbe" okutmasına dair epey malûmata sahibiz: Adına *Bağdad* câmilerinde hutbe okunması için yapılan talebe Halife tarafından verilen cevapta Alp Arslan "Melik 'Adudu'd-devle" ünvan ve lâkabiyle zikredilmektedir. Halbuki birkaç gün

30 Bu husustaki kaynaklar için bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II. Ankara, 1954. s. 22. vdd.

31 Bk. Sıbt, *İsl.*, 246a; *Sr.*, 233a (459 yılı hâdiseleri). Ayrıca bk. Sadrü'd-dîn'el- Hüseyinî, *Ahbâr*, nşr. M. İkbâl, Lohor, 1933, s. 33, 36. Başlıklarda dâima "*es-Sultânü'l-a'zam*" ünvanıyla geçmektedir (bk. s. 30, 34, 38, 41, 43, 46. 53).

32 Bk. İbnu'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, nşr. *Ali Sevim*, Belleten, XXX, metin. s. 208; Türk. Terc. s. 223.

33 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 189 - 200; nşr. Halhâli, s. 107. vdd.

34 Bk. *Ayn. yerler*.

sonra aynı Halife'nin verdiği emirle, Bağdad câmilerinde Alp Arslan şu şatafathı unvan ve lâkablarla zikrediliyordu: “*es-Sultanu'l-mu'azzam, şâhenşâhu'l-âzam, melikü'l-'arab ve'l-'acem, seyyidu_mülûki'l-ümem, ziyâu'd-dîn, gıyâsu'l-müslimîn, zahîrû'l-imâm, kehfu'l-enâm, 'adu'd-ud-devle, tâcü'l-mille, Ebû Şucâ' Alp Arslan Muhammed b. Davud Burhanu Emîri'l-müminîn*”³⁵.

Bağdad câmilerinde adına böylece hutbe okunduğunu öğrenen Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın ne kadar sevindiğini, secdeye kapanarak, Tanrı'ya şükürler ettiğini ayrıca belirtmiştik³⁶. Sultan Alp Arslan, Amîd Ebu'l-Hasan Ali b. İsa ile Halife'ye 10.000 dinar, muhtelif nev'iden-250 ipek elbise gönderdiği gibi, ayrıca *Bağdad* nâzırı'na da, 10.000 dinar, 10 at ve 10 katır vermesini emretti³⁷.

Sultan'ın ismini ve alâmetlerini taşıyan hil'at'lerin halifelik tarafından imalinden sonra, aynı 'Amîd'in talebi üzerine, “*taklîd*” (hükümdarlık tevcihi) merasimi yapılmış, hil'at'ler ve ahidnâme halifelik devlet erkânının huzurunda elçiye teslim edilerek, Sultan'a gönderilmiştir: Halife'nin, dünyevî salâhiyetlerin, kendisine devredildiğine dair Sultan'a hitaben yazdığı mektup ta şu adlar, unvanlar ve lâkablar geçmektedir: “*el-veledü'l-mu'eyyed, şâhenşâhu'l-âzam, melikü'l-'arab ve'l-'acem, seyyidu mülûki'l-ümem, ziyâu'd-dîn, gıyâsü'l-müslimîn, meliku'l-islâm, zahîru'l-imâm, kehfu'l-enâm, 'adudu'd-devleti'l-kâhire ve tâcü'l-milleti'l-bâhire Alp Arslan Ebî Şucâ' Muhammed b. Dâvud ibn Mikâil, Sultanu diyârî'l-müslimîn, burhânu emîri'l-müminîn*”³⁸

Görülüyor ki, Halife resmen tanımadan önce Alp Arslan'a “melik” unvanı ve “'Adudu'd-devle” lâkabiyle hitabetmektedir. Fakat onun hükümdarlığını tastik eden aynı Halife'nin Bağdad câmilerinde hutbe okunmasını emrettikten sonra, bu selçuklu hükümdarına çok şatafathı unvanlar ve lâkablar tevcih etmiş bulunduğu müşahede ediliyor. “Taklîd” merasiminden sonra Alp Arslan'a gönderilen mektupta geçen unvan ve lâkablar ise, daha şatafathıdır ve yeni lâkabları ihtiva etmektedir.

Bir kaynağımıza göre, Ani şehrini fethetmesinden sonra, Alp Arslan'a Halife tarafından “Ebu'l-feth” (feth babası) lâkabi verilmiştir³⁹.

35 Bk. Sıbt, *İsl.*, 233b; Sr. 215b (456 yılı hâdiseleri).

36 Bk. Aşağı, s. 89.

37 Bk. Sıbt, *ayn. yerler*.

38 Bk. Sıbt, *İsl.*, 234b; Sr., 217a (456 yılı hâdiseleri).

39 Bk. Bar Hebraeus, *The Chronography*, Terc. E. A. W. Budge, London. 1932, I, s. 216.

Halife, Alp Arslan'dan başka oğulları Ayaz'a "el-emîr şahâbu'd-devle ve kutbu'l-mille" unvanı ve lâkablarını; Melikşah'a ise, "cemâlu'd-devle ve cemâlu'l-mille" lâkablarını tevcih etmiştir⁴⁰.

Halifenin, yalnız Selçuklu Sultanı'na değil, Selçuklu vezirine ve diğer devlet erkânına da unvanlar ve lâkablar tevcih ettiği, yine aynı kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılıyor: Hil'at'ların teslimi ve dünyevî salâhiyetlerin Selçuklu Sultanı'na devri merasiminden sonra Abbâsî Halifesi tarafından, bu merasimin icrasını talebeden 'Amîd (herhalde İrak 'amîd'i) Ebu'l-Hasan Ali b. İsa'ya, "Şeyhu'd-devle, sıkatu'l-hazreteyn" Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk'e de, "Kıvâmu'd-dîn ve 'd-devle, razıyyu emîri'l-müminîn" lâkabları verildi⁴¹. Böylece lâkap tevcihinin hil'at gibi, aynı zamanda taltif ve mükâfatlandırma maksadiyle yapıldığı görülmektedir.

Hâlîfe tarafından unvan ve lâkap tevcihinin basit bir formalitenin yerine getirilmesinden ibaret olmayıp, çok ehemmiyetli telâkki edildiği hakkında elimizde deliller vardır:

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine husule gelen durumu görüşmek üzere, Halife'nin, bütûn arap mülûk'unu *Bağdad'a* çağırdığı sırada, *Hûzistan*, *Basra* ve çevresine hâkim olan Hazâresb, Halife'ye bir elçi göndererek kendisine "*melik*" unvanı tevcih ettiği takdirde 100.000 dinar vereceğini bildirdi. Halife verdiği cevapta bu işin Selçuklu hânedanı hakkında mümkün olduğunu, kendisine komşu olan ülkeleri istilâ eden Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd ile meşgul olmasını, ancak bundan sonra böyle bir mes'elenin (melik unvanı tevcihi mes'elesinin) bahis konusu olabileceğini bildirdi⁴².

Alp Arslan zamanında mülkî teşkilât mensuplarıyla (*hâcegân*) askerî teşkilât mensupları (türkân) nın kendilerine mahsus lâkabları bulunduğunu, her zümrenin kendi lâkablarını kullanmasına bilhassa Alp Arslan zamanında son derece dikkat edildiğini yine Nizâmül-mülk'ün eserinden öğreniyoruz⁴³. Tabii bu lâkablar, artık doğrudan doğruya hükümdar tarafından tevcih edilmektedir.

40 Bk. Sıbt, *İsl.*, 234a; *Sr.*, 216b (456 yılı hâdiseleri).

41 Meselâ bk. Sıbt, *İsl.*, 234b-235a; *Sr.*, 217b (456 yılı hâdiseleri).

42 Bk. Sıbt, *İsl.*, 230a; *Sr.*, 211 a (456 yılı hâdiseleri).

43 Bk. Siyâset-nâme, nşr. Darke, s. 189; nşr. *Hâ l h â l i*, s. 107.

2. Hutbe

Hükümdarı hükümdar yapan mânevi unsurlardan biri de, hâkim olduğu sahalardaki câmilerde cuma namazları esnasında adının, unvanlarının ve lâkablarının zikredilmesidir. Buna “hutbe”; hutbeyi okuyan din adamında “hatîb” denir.

Hutbe okunan câmi, vasitasız hâkim olunan bir ülkede, yani doğrudan merkezden tayin edilen bir valinin idare ettiği ülkede ise, önce Bağdad Abbâsî Halifesi'nin, sonra da hükümdarın adı bütün unvan ve lâkablari ile birlikte zikredilir ve kendilerine dua edilir. Hutbe okunan câmi, vasıtalı hâkim olunan bir ülkede, yani bir vasal devlet ülkesinde ise, bu takdirde vasal hükümdar, hutbede ancak Halife'nin ve metbû hükümdarın adlarından, unvanlarından ve lâkablarından sonra kendi adını, unvanını ve lâkabını zikrettirebilir.

Zaten tam hükümdar olmanın en başta gelen şartları, hutbe, sikke ve hil'at'tir. Yukarıda gördüğümüz gibi, vezir 'Amîdü'l-mülk Kündürî, önce adına hutbe okutmak suretiyle Çağrı oğlu Süleyman'ı Selçuklu Sultanı olarak ilân etmişse de, bilhassa Kutalmış mes'elesi yüzünden, hutbe'lerden onun adını kaldırmış ve Alp Arslan adına hutbe okutmağa başlamıştı. Görülüyor ki, hükümdar olmanın ilk tezahürü hutbe'dir; ötekiler sonradan gelmektedir. Nitekim, rakiplerini bertaraf ederek, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Alp Arslan, gönderdiği bir elçi ile, önce Halife'den Bağdad câmilerinde adına hutbe okunmasını, bu temin edildikten sonra adına para basılmasını ve alâmetlerini taşıyan hil'at'ler imal edilmesini talebetti. Bu taleplerin Halife tarafından nasıl yerine getirildiğini ayrıca izah ettik⁴⁴.

Görülüyor ki, taht'a çıkan hükümdarın, Halife tarafından meşrû bir hükümdar olarak tanınmasının ilk alâmeti hutbe'dir. Hutbe esnasında Halife tarafından Selçuklu hükümdarına tevcih edilen unvanlar ve lâkablari kendi adından sonra zikredilirdi⁴⁵. Alp Arslan'ın adına *Bağdad* câmilerinde hutbe okunmasına nasıl sevindiğini yukarıda gördük⁴⁶. Bu coşkun sevinç aynı zamanda onun bu formalitenin yerine geirilmesine ne kadar ehemmiyet verdiğinin delili olarak alınabilir.

44 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Alp Arslan Zamanında Abbâsî Halifeliği ile Münasebetler"* bahsi.

45 Bk. *Ayn. yer.*

46 Bk. aşağı, s. 89.

Diğer taraftan, *Haleb*'te hakim Mirdâsoğulları Devleti hükümdarı Mahmud'un, halifelik vezirinin talebi üzerine Mısır Fatımî halifesi adına okuttuğu Hutbe'yi keserek, Bağdad Abbâsî halifesi ve Sultan adına hutbe okutması Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasal'ı olması için kâfi gelmişti.

Mahmud'un, bu hususu resmen bildirmek üzere, *Bağdad*'a gönderdiği elçinin, tabî Halife'nin emriyle, "hâdem ve huccâb" tarafından karşılanması, takdim ettiği mektubun halifelik sarayı (*dâru'l-hilâfe*) nda, tabî Halife'nin huzurunda okunması, Beytü'n-nevbe kapısında müjde davulunun çalınması, Bağdad Abbâsî Halifeliği'nin de, ne maksatla olursa olsun, hutbe müessesesine ne kadar ehemmiyet verdiğini gösterir.

Mahmud'un, görüldüğü üzere, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasal'lığını niçin kabul etmeğe mecbur olduğunu izah etmesine rağmen, hutbe'nin ilk okunduğu Cuma namazı esnasında halkın tepki göstermesi, ertesi hafta ancak alınan askerî tertibatla mümkün olabilmesi, bir hükümdar adına hutbe okutmanın şekilden ibaret olmadığını delilidir⁴⁷.

Böylece bir hükümdarın, Selçuklu imparatoru adına Hutbe okutması "vasal" olması için kâfi geliyordu. Söylemeğe hacet yoktur ki, bir vasal hükümdar, yeni fethettiği bir ülkede de metbû hükümdarın adını hutbelerde zikrettiriyordu. Meselâ Müslim b. Kureys, *Rahbe*'yi alınca, burada câmilerde âdet gereğince, önce Bağdad Abbâsî Halifesi'nin, sonra Alp Arslan'm, en sonra da kendi adına hutbe okuttu⁴⁸.

Diğer taraftan, bir vasal hükümdarın, metbû adına okuttuğu hutbe'yi kesmesi, isyan etmiş sayılması için de kâfi bir sebep idi. Yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz Kirman Selçuklu Devleti hükümdarı Kavurd'un tutumu buna misâl olarak gösterilebilir⁴⁹. *İsfahan*'a kadar gelen Kavurd, amcası Tuğrul Bey'in yerine, kudretli kardeşi Alp Arslan'm Selçuklu tahtına çıktığını öğrenince, *Şiraz*'da onun adına hutbe okuttu. Fakat, daha sonra vezirinin teşvikine uyan Kavurd, Alp Arslan adına okuttuğu hutbe'yi kestirmek, yani hâkim olduğu sahalarda hutbelerde sadece kendi adını zikrettirmek suretiyle, metbû'u Alp Arslan'm itaatından çıktı.

47 Bk. Sıbt, *İsl.*, 257a; *Sr.*, 248 b (462 yılı hâdiseleri).

48 Bk. Sıbt, *İsl.*, 244b; *Sr.*, 232a (459 yılı hâdiseleri).

49 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Hânedan Azası Arası Münasebetler ve Taht Mücadeleleri"* bahsi.

Gördüğümüz şekilde mağlup olan Kavurd, kardeşinden af talebetti. Alp Arslan da *Kirman*'ı tekrar ona tevcih etti. Şüphesiz, Alp Arslan, Kavurd'un tâbî'lik statüsünde bir değişiklik yapmadı.

Mekke hâkimi Muhammed b. Hâşim'in, oğlunun da dahil bulunduğu bir elçilik hey'etiyle, *Mekke* ve *Medine*'de *Mısır* hükümdarı adına okunan hutbe'yi keserek, Bağdad Abbâsi halifesi'yle Selçuklu hükümdarı adına okutmağa başladığını, Alp Arslan'a kendiliğinden bildirmesi (1069 - 70), görünüşe göre, Büyük Selçuklu İmparatorluğu için büyük bir mânevî zaferdi⁵⁰. Buna karşılık *Mekke* hâkimine "nefis" hıl'at'lerle beraber 30.000 dinar vermesi, ayrıca yılda 10.000 dinar tahsis etmesi, Selçuklu hükümdarının, bu hâdiseye en az *Bağdad*'ta adına hutbe okunması kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Zira Alp Arslan, talebi üzerine, gördüğümüz şekilde, adına hutbe okutan Bağdad Abbâsi halifesi'ne bu kadar ihsanda bulunmamıştı⁵¹.

3. Sikke

Hükümdarı hükümdar yapan mühim bir unsur da sikke (para basma)-dir. Sikke, hâkimiyet sembolüdür; bir cephesiyle mânevî, diğer cephesiyle de maddî unsur sayılabilir. Bilindiği gibi, "numizmatik" (*meskûkât ilmi*), tarihin yardımcı ilimlerinden olup, ayrı bir ihtisas koludur. Taht'a çıkan hükümdarın ilk işi, üzerinde adının, unvanının ve lâkablarının bulunduğu paralar bastırmaktır. Diğer taraftan, vasal hükümdarlar da, hutbe'de olduğu gibi sikke'lerde önce Halife'nin, sonra metbû'u hükümdarın ad, unvan velâkablarını, en sonra da -şâyet vasallık statüsünde müsaade ediliyorsa- kendi ad, unvan ve lâkablarını zikretmek zorundadırlar.

Alp Arslan'ın daha 1058'de babası Çağrı tarafından *Belh*, *Toharistan*, *Tirmiz*, *Kubâdiyân*, *Vahş* ve *Valvâlic* tevcih edilerek, vasal bir hükümdar haline getirildiğini ayrıca belirtmiştik⁵². Bu cihet Alp Arslan'ın elimizde bulunan sikkeleriyle de teyid edilmektedir. Gerçekten, onun vasal hükümdar statüsüne sahip olduğu andan itibaren *Herat*'ta metbû'u Çağrı Bey'in adını da ihtiva eden paralar bastırıldığını biliyoruz⁵³. Bu paraların, bir tarafında Halife Kaim bi-emrillah ile babası Çağrı Bey'in

50 Bk. İbnu'l-Esîr, *Tarihu'l-Kâmil*, nşr. Tonnberg, X, s. 41.

51 Bk. Yukarı, s. 11.

52 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Çocukluk ve Meliklik Zamanı"* bahsi.

53 Bk. D. Sourdel, *Un Tresor de Dinars Gaznawides et Selçuquides decouvert en Afghanistan*, BEO, XVIII (1963 - 64), s. 214.

adları geçerken, diğer tarafında 'Adudu'd-devle Alp Arslan lâkab ve adı geçmektedir. Babasının ölümünden sonra onun payitahtı olan *Merv*'de 1061 ve 1063 tarihlerinde bastırıldığı paralarda ise, 'Adudu-d-devle lâkabına Tâcü'l-mille lâkabının ilâve edilmiş olduğunu görüyoruz⁵⁴. Bu paralarda Sultan Tuğrul Bey'in adının zikredilmemesi, bu iki Selçuklu devletinin mahiyeti hakkında açık bir fikir vermektir.

Görünüşe göre, Alp Arslan, ancak hükümdarlığı Abbâsî halifeliği tarafından tastik edilerek, adının *Bağdad* câmilerinde zikredilmesinden, adını ve tevcih edilen lâkablarını ihtiva eden sikke'lerin basılmasından ve nihayet *Bağdad*'ta tahta geçme merasiminin yapılmasından sonradır ki, Sultan unvaniyle paralar bastırmağa başlamıştır. Çünkü bu Selçuklu hükümdarı 1064 yılından itibaren, yani amcası Tuğrul Bey'in ölümünden aşağı yukarı bir yıl sonra, "es-Sultanu'l-mu'azzam şâhânşâh melikü'l-İslâm" unvan ve lâkablariyle *Rey* şehrinde altın paralar (dinarlar) bastırmıştır⁵⁵. Alp Arslan daha sonra 1065'te bastırıldığı bir dinar'ın kenarında "meliku'l-mağrib ve'l-maşrik" lâkabını da kaydettirmiştir⁵⁶. Onun 1068 - 69 (461) yılında bastırıldığı dinar'da baskı tekniği, muhteva ve yeni lâkabların kaydedilmiş olması bakımından dikkate şayandır.

Görülüyor ki Alp Arslan'ın bastırıldığı paralarda hükümdarlığının resmen tanındığını bildiren yazısında Halife'nin zikrettiği uzun ve şatafath lâkablardan sadece "melikü'l-islâm" kaydedilmiştir. Daha melik iken sikkelerde geçtiğini gördüğümüz "adudu'd-devle" ve "tâcü'l-mille" lâkablari, Halife'nin yazısında bulunduğu halde, sikke'lerde yoktur. Bunun yer darlığından ileri geldiği söylenebilir. Alp Arslan'ın bütün unvanlarının, lâkablarının ve künyesinin, gerek *Bağdad* câmilerinde, gerek bütün Selçuklu ülkelerindeki camilerde hutbe'lerde tam olarak zikredildiği, ayrıca Halife'nin imal ettiğini gördüğümüz tıraz'larda da dercedildiği şüphesizdir.

4. Taht

Hükümdarı hükümdar yapan maddî unsurların başında taht gelir. taht, hâkimiyet sembolüdür. Hükümdar olmak vâkiası, ilk defa, taht'a

54 Bk. D. Sourdél, *ayn. eser.* s. 215.

55 Bk. G. C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, New York, 1938, s. 202-4. (Bu dinarların biri, 1064; diğeri de 1065 yılında basılmıştır). Ayrıca bk. D. Sourdél, *ad. geç. eser.* s. 216 - 218 (muhtelif tarihlerde basılmış müteaddit dinarlar).

56 Bk. D. Sourdél, *ad. geç. eser.* s. 215.

57 Bk. İbrahim Artuk- Cevriye Artuk, *Istanbul Arkeoloji Müzesi.... Sikkeler Kataloğu* (basılmaktadır).

oturmakla kendisini gösterir⁵⁸. Alp Arslan zamanı taht mes'eleleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi çerçevesi içinde ele alındığı takdirde ki, taht ile ilgili mes'elelerin bütün cepheleri vuzuhla ortaya konabilir. Biz, konuyu genişletmemek için Alp Arslan zamanı dışına pek taşmak istemiyoruz. Bu sebeble de Alp Arslan zamanına dair kaynaklarda geçen bilgiyi nakletmek ve kıymetlendirmeye çalışmakla yetiniyoruz.

Malâzgirt Meydan Muharebesi'nden sonra esir düşen Bizans İmparatoru Romanus Diogenes, yapılan anlaşma ile, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasal'ı durumuna getirilmişti. Anlaşmanın ertesi günü Selçuklu hükümdarının huzuruna kabul edilen Bizans imparatoru, savaş esnasında alınmış tahtını kurulmuş gördü, Sultan onu kendi tahtının yanbaşında tahtına oturttu. Kendi eliyle kürkünü giydirdi ve başına tâcını koydu. Kaynaklarda açıkça söylenmemesine rağmen, Alp Arslan'ın da, tahtına oturmuş olduğu, başında tâcı bulunduğu halde, Bizans imparatorunu kabul ettiği muhakkaktır⁵⁹.

Sultan'ın sefere çıkarken tahtını da beraber götürdüğü böylece meydana çıkıyor. Bu hususta başka bir münasebetle daha açık malûmata sahibiz: *Buhârâ* kalesi muhafızı esir edilerek huzuruna getirildiği zaman, büyükler ayakta durdukları halde, Sultan tahtına oturmuş bulunuyordu⁶⁰. Buna göre, Alp Arslan'ın vasal hükümdarları, daima taht'ına oturmuş olduğu halde kabul ettiği söylenebilir. Meselâ bu Selçuklu hükümdarının, Mirdas-oğulları Devleti hükümdarı Mahmud'u huzuruna, kaynakların bir şey söylememelerine rağmen, böyle kabul ettiği şüphesizdir⁶¹. Sultan Alp Arslan, kızı ile halifelik veliahtı 'Udetu'd-dîn'in *Nişâpûr*'da yapılan nikâh merasiminde altından mamul saltanat tahtına oturmuştu. Bu esnada vezir Nizâmü'l-mülk, taht'ın önünde ayakta duruyordu. Damadın vekili olan halifelik vezirinin oğlu 'Amîdu'd-devle ibn Cehîr ise, her halde Sultan'ın tahtı yanında konan gömüştün bir taht (*kürsi*) in üzerine oturdu⁶².

58 Alp Arslan'ın ölümü üç gün gizli tutuldu. Bu müddet zarfında meşrû veliahd Melikşah hükümdar sayılmıyordu. Alp Arslan'ın ölümü ilân edildikten sonra, Melikşah tahta oturtuldu. Tahta oturtulduğu andan itibaren hükümdarlığı başlamış oldu. Bk. Sıbt, *İsl.*, 2135, XII. 13b; *Sr.*, XIII, 13b (465 yılı hâdiseleri).

59 Bk. Bar Hebraeus, s. 222.

60 Bk. İmâdu'd-dîn İsfahâni - Bundârî, nşr. Houtsma s. 46; Türk. Terc. s. 44.

61 Bk. Yukarı: *Hutbe*. Alp Arslan'ın, tahtına oturmuş olduğu halde Mahmud'u kabûl ettiğini ileri sürmemize sebep, bu arap hükümdarı gece annesi ile huzura geldiği zaman, merasimle karşılanması için ertesi gün gelmesi kaydı ile geri göndermesidir.

62 Bk Sıbt, *İsl.*, 7a; *Sr.* 4a (464 yılı hâdiseleri).

Nizâmü'l-mülk'ün meşhur eserinde bahis konusu ettiği elçilerin kabûl merasimlerinde Sultan'ın tahtında oturduğu açıkça zikredilmektedir⁶³. Buna kıyasla, Nizâmü'l-mülk'ün, yapılmasını tavsiye ettiği haftada iki defa adaletin bizzat hükümdar tarafından tevzi edilmesi (*mezâlim nişesten*) esnasında⁶⁴, devlet erkânını huzuruna kabûl (*bâr-ı hâşş* ve *bâr-ı 'âmm*) sırasında⁶⁵ müşavere meclisleri'nde⁶⁶ ve ulemâ ile hiç olmazsa haftada bir defa yapılmasını tavsiye ettiği toplantılarda⁶⁷, hattâ nedîm'leriyle ve yakınlarıyla yaptığı sohbetlerde⁶⁸ ve işret meclis (*meclis-i şarâb*)lerinde⁶⁹ bile tahta oturmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bu merasim ve toplantılarda, huzurda bulunan devlet erkânından kimlerin ayakta durup, kimlerin diz üstü oturma müsaadesine sahip olduğu, önceden tesbit ediliyordu⁷⁰. Nizâmü'l-mülk, silâhdarlar, sâkiler v. s. gibi büyükler (*ekâbir-i hâşş*) nerede (tahtın yakınında mı, yoksa etrafında mı) oturacaklarsa, bunun her defasında aynı şekilde olmasını, her taife-nin tayin edilen yerlerinde kalmalarını, aralarına başkaları (yabancı) girecek olursa, saray hâcib (*hâcib-i dergâh*) i tarafından uzaklaştırılmasını veya yanlış yere gidenlere yüksek sesle ihtar etmesini, veyahut ta maiyetindeki hâcib'lere bırakmalarını söylemesini istemektedir.⁷¹ Yine Nizâmü'l-mülk, eserinin başka bir yerinde, daima 20 takım murassâ" v. s. has silâhın yaptırılmasını ve hazineye konulmasını, başka devletlerden elçiler gelince, güzel elbiseler giydirilmiş 20 gulâm'ın bu silâhlarla gelip, tahtın etrafında durmalarını tavsiye etmektedir⁷².

Görünüşe göre, taht hiç olmazsa bir insan boyunu aşan yükseklikteydi. Biraz yukarıda, Sultan'ın kızının nikâh merasiminde vezir Nizâmü'l-mülk'ün, taht'ın önünde ayakta durduğundan bahsedilmesi, bunu göstermektedir. Zira Sultan'ın oturmakta olduğu taht, yüksek olmasaydı, ayakta duran vezirin Sultan'ın önünü kapatması icabederdi. Gerek Alp Arslan'ın,

63 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 119; nşr. Halhâli, s. 67 (20 fasıl).

64 *Ayn. eser*, nşr. Darke, s. 19; Halhâli, s. 9 (3. fasıl).

65 *Ayn. eser*, nşr. Darke s. 151. 152; nşr. Halhâli, s. 86, 87 (29. fasıl).

66 *ayn. eser*, nşr. Darke s. 116; nşr. Halhâli s. 65 (18. fasıl).

67 *Ayn. eser*, nşr. Darke, s. 74; nşr. Halhâli, s. 42 (8. fasıl).

68 Bk. *ayn. eser*, nşr. Darke, s. 113; nşr. Halhâli, s. 64 (17. fasıl).

69 Bk. *ayn. eser*, nşr. Darke, s. 153; nşr. Halhâli, s. 87. (30 fasıl.) İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, nşr. Ali Sevim, Belleten, sayı: 118. s. 215; terc., s. 233.

70 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darkes. 155; nşr. Halhâli, s. 88. (31. fasıl).

71 Bk. *ayn. yerler*.

72 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 119; nşr. Halhâli, s. 67. (20. fasıl).

gerekse oğlu Melikşâh'ın taht'larından indiklerinden bahs edilmektedir⁷³. Meselâ Alp Arslan müslüman olduğunu bildiren Şehki meliki Ahastan huzuruna geldiği zaman, taht'ından aşağı inmiş, kucaklamış ve başından öpmüştü. Ahastan da Sultan'ın ayağını öpmüştü⁷⁴.

Taht'ın birden fazla kimsenin oturabileceği kadar geniş olduğu anlaşılıyor. Zira görüldüğü üzere, Melikşah, melikü'l-ümerâ lâkabını taşıyan Osman b. Dâvud'u kendi yanında tahtına oturtmuştu⁷⁵. Yukarıdanberi verilen bilginin Alp Arslan'ın tahtı hakkında bir fikir verdiğini sanırız.

5. Tâc

Yine maddî hâkimiyet sembollerinden olan tâc hakkında, taht kadar da malûmata sahip değiliz. Bununla beraber, taht ile tâc'ın daima beraber olan ve birbirini tamamlayan iki unsur olduğu gözönünde bulundurulacak olursa, Alp Arslan'ın, tahta oturduğu hallerde, aynı zamanda başına tâc'ını da koyduğu düşünülebilir. Meselâ ayrıca görüldüğü gibi⁷⁶, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde mağlûp ve esir edilen Bizans imparatoruyla anlaşılan Selçuklu Sultanı Alp Arslan, onu kendi taht'ının yanında savaş esnasında alınmış taht'ına oturtup, başına tâc'ını kendi eliyle koyarken, bu Selçuklu Sultanı'nın tâcsız olduğunu düşünmek imkânsızdır. Bunun gibi, Alp Arslan'ın, herhangi vesileyle olursa olsun, -yani yukarıda saydığımız hallerde-, taht'ına oturduğu zaman, başına da tâc'ını koyduğu tereddütsüz kabul edilebilir.

En kıymetli taşlarla süslü olduğu muhakkak bulunan tâc'ın, resmî merâsimler esnasında Sultan'ın başında bulunduğu süylenebilir. Merasim esnâsında, Tuğrul Bey'in Halife'nin önünde yer öpmesine mâni olduğu

73 Alp Arslan için bk. Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, s. 44; Türk terc., s. 31; Melikşâh için bk. *ayn. eser.* s. 59, 40. Halife el-Kâim'in tahtının 7 zirâ yükseklikte olduğunu biliyoruz (bk. Sibt, *İsl.*, 176b' *Sr.*, 139b; (450 yılı hâdiseleri).

İlk Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin tahtının tasviri hakkında bk. Bar Hebraeus, *The Chronography*, s. 201; "Tahtı yüksekti; arkasında kalkan ve mızraklar. Önünde pek muazzam bir yay. Elinde, oynamayı âdet edindiği iki ok."

74 Bk. Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *ayn. yerler.*

75 Bk. aşağı: *Saray Teşkilâtı.*

76 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Bizans'la Münasebet"* bahsi.

gözönünde tutulacak olursa, Sultan'ın başındaki tâc'ın şekli ve büyüklüğü hakkında az çok fikir sahibi olmak mümkün oluyor ⁷⁷.

6. Çetr

Alp Arslan'ın tâc'ı hakkında olduğu gibi, hükümdarın başının üzerinde tutulan hükümdarlık şemsiyesi = "çetr" hakkında da kaynaklarda zikre değer bilgiye rastlayamadık. Çetr, hâkimiyet sembolüdür.

Alp Arslan'la mücadelesi esnasında Kutalmış'ın, çetr'le sancak'ları (a'lâm) nın bulunduğunu, Alp Arslan ordusunun merkez kesimindeki kumandanlardan Sungurca'nın hücumu geçerek, "melik Kutalmış"ın çetr'ini ele geçirdiğini ve bayraklarını düşürdüğünü, bundan sonra Kutalmış ordusunun bozguna uğradığını biliyoruz ⁷⁸. Buna kıyas ederek, Alp Arslan'ın başının üzerinde de, gerek sulh zamanında, meselâ seyranda, gerekse, savaş zamanında kendisinin rengini ve sembolünü taşıyan çetr tutulduğu tereddüt-süz söylenebilir ⁷⁹.

7. Tırâz

Hükümdarı hükümdar yapan maddî unsurlardan biri de "tırâz" dır, ve tıpkı taht, tâc, çetr gibi, hâkimiyet sembolüdür. Tırâz, üzerinde hükümdarın ad ve lâkablarının işlenmiş bulunduğu –sembolü olan renkte imal edilen– elbisenin adıdır. Onun tarafından devlet erkânına verildiği zaman, "hil'at" adını alır. Hükümdar, mükâfatlandırmak istediği devlet erkânına, vasal hükümdarlara, yabancı devlet elçilerine ve onlar vasıtasıyla hükümdarlarına hil'at verirdi. Hil'at'ın hangi vesilelerle verildiğini biraz aşağıda göreceğiz.

Ayrıca görüldüğü gibi, rakiplerini bertaraf ederek, Rey'de amcası Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu taht'ına oturan Alp Arslan, Bağdad Abbâsî Halifesi'ne bir elçi göndererek, adına hutbe okunmasını, para

⁷⁷ Bu hususta selefi ve amcası Tuğrul Bey ile halefi ve oğlu Melikşah zamanları için misâllere sahibiz: Sultan Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim'in önünde yer öpmesine başındaki tâc mâni olmuştu (bk. msl. Sıbt, *İsl.*, 176;b; *Sr.*, 219b (449 yılı hâdiseleri).

Galiba Abbâsî Halifesi el-Muktadî'nin verdiği hilatleri giyen, tâcı başına koyan, gerdanlığı (*et-tavk*) ve bilezikleri (*es-Sivâreyn*) i takan Sultan Melikşah'a Bütün bunlar pek ağır geliyordu (bk. Sıbt, *İsl.*, 67a; *Sr.*, 66b) (480 yılı hâdiseleri).

⁷⁸ Bk. Sadru'd-dîn el-Huseynî, s. 31; Türk. terc. s. 22.

⁷⁹ Selçuklular'da Çetr hakkında bilgi almak için bk. Fuad Köprülü. İ. A., mad. *Bayrak*, II. s. 408.

basılmasını ve alâmetlerini taşıyan “sultânî hil’atler” (*el-ḥil’au’s-sultâniyye*) imal edilmesini istedi⁸⁰. Bu taleplerden ilk önce hutbe okunması talebi yerine getirildi. Bundan sonra, elçi öteki iki hakimiyet sembolü hususundaki talebini tekrarlardı. Bunlardan Sultan adına para bastırılması meselesi de derhal halledildi. Üçüncü talebe gelince, Selçuklu elçisi Kadı’nın, halifelîği sıkıştırması üzerine, kendisine –ayrıca bahis mevzuu ettiğimiz– şu çok dikkate şayan cevap verildi: “*Hil’at’lerin imali, gerekli sanayi tesislerinin ve âletlerin hazırlanmasına bağlıdır. Bu da uzun zamana ihtiyaç gösterir. Ayrıca lüzumlu tesislerin temini ve işletilmesi için paraya lüzum vardır. Halbuki halifelik hazinesi boş bulunuyor. Maksat tacil ise Sultan’a –hil’at’lerin unsurlarından olan– “fereciyye”, sarık (imâme) ve sancak (livâ) gönderilmiştir*”. Böylece Halife hil’at’ın takdimi uzun zaman gerektirmeyen unsurlarını Sultan’a gönderdiğini söylemek istiyor. Selçuklu elçisinin sıkıştırmasından bizâr olduğu anlaşılan halifelik, ona şöyle hitab ediyor: “*Ey Muhammed b. Abdurrahman, “sultânî hil’at’leri” (acele) istiyorlarsa, bu takdirde gerekli tesisler kurulup, (hil’at’ler) imal edilinceye kadar (Bağdad’da) otur. Senin yaptığın (sıkıştırma), menfur (merdûd) bir iştir*”⁸¹.

Aynen naklettiğimiz bu malûmattan çıkan neticeler şunlardır:

1- Üzerinde Alp Arslan’ın adı, unvanları ve lâkablari yazılı, –onun sembolü olan renkte– “sultânî hil’at’ler (sultana mahsus veya sultana ait hil’at’ler = “el-ḥila’u’s-sultâniyye”) i imal etmek Halife’ye aittir.

2- Sultânî hil’at’ler’in imali için büyük masrafları gerektiren fabrikalar kurmak da Halife’ye aittir.

3- Bu fabrikaları kurmak ve tırâz imaline başlamak, uzun zaman gerektirmiş, bir an önce imalâta geçilmesi için Selçuklu elçisinin tazyiki Halife tarafından elçinin şahsına hücum edilmesine sebep olmuştur. Bu hal, Selçuklu elçisinin üzerine aldığı vazifeyi yerine getirmekte ne kadar titiz davrandığını, diğer taraftan Alp Arslan’ın da, başında bulunduğu Selçuklu devletinin tanınması keyfiyetinin tamamlanması için hil’at’lerin imaline ne kadar ehemmiyet verdiğini açıkça göstermektedir.

“Sultânî hil’at’ler” in imâlinden sonra, yine ‘Amîd’in talebi üzerine,

80 Bk. *Mehmed Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı: “Alp Arslan’ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tahtına Çıkması ve Devlete Verdiği Yeni Düzen”* bahsi.

81 Bk. Sıbt, *İsl.*, 233b- 234a; *Sr.*, 215a- 216a (456 yılı hâdiseleri).

yapılan merasimi ayrıca bahis mevzuu ettiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz⁸².

Alp Arslan'a ait hil'at'ler'in, halifelik imâlathânelerinde imal edildikçe, Halife tarafından bu Selçuklu hükümdarına sevk edildiği anlaşılıyor. Zira, aynı Halife'nin iki yıl sonra hâdimlerinden birini Sultan'a elçi olarak gönderdiğini (27 ekim 1066-4 zilkade 458), galiba *Hârezm*'den Nişâpûr'a sâlimen döndüğü için kendisini tebrik ettiğini, ayrıca onunla Sultanın hil'at'leri (hila'u's-Sultan)ni gönderdiğini ve diğer bazı taleplerde bulunduğunu biliyoruz⁸³.

Görünüşe göre, Halife'nin Sultan adına hil'at'ler imal ettirmesinden önce, bu Selçuklu hükümdarı muhtelif vesilelerle devlet erkânına ve vasal hükümdarlara hil'at'ler ihsan etmiştir. Bildiğimize göre, Alp Arslan, ilk hil'ati, Kutalmış'a karşı kazandığı zaferi müteakip, galiba, daha payitaht *Rey* şehrine varmadan, önce veziri 'Amîdü'l-mülk Küdürî'ye göndermiştir (1064 yılı kasım sonları- 456 Zülhicce ortaları)⁸⁴. Yine bildiğimize göre, bu Selçuklu sultanı, ikinci hil'at'ı, adı geçen vezirin yakalanıp tevkif edilmesini müteakip, yeni veziri Nizâmü'l-mülk'e ihsan etmiştir⁸⁵.

Alp Arslan, bundan sonra, tarih sırasıyla, muhtelif vesilelerle kendisinden bahsettiğimiz Fars Şebankâreoğulları Devleti hükümdarı Fazlaveyh'e (Kasım 1064 - Zülkade 456)⁸⁶; Ehvaz hâkimi Tâcü'l-mülûk Hazâresb'e (1066-458)⁸⁷; Halife'nin veziri İbn Cehîr'e (Ekim-Kasım 1067 - Zülkade 459)⁸⁸; Hille sahibi Dübey's ibn Mezyed'e (1069-1070 /462)⁸⁹; *Haleb*'te hakim Mirdâsoğulları Devleti hükümdarı Mahmud'a (1071-463)⁹⁰; Meyyâfârikîn Mervanoğulları Devleti hükümdarı Nizâmü'd-dîn'e (1071-464)⁹¹ hil'at'ler vermiştir. Ayrıca, o kendisinin halifelik vezir namzedi olarak *Bağdad*'a gönderdiği Ebu'l-Âlâ'ya da "sultânî hil'at'ler" ihsan etmiştir⁹². Bunlardan üçü (Fazlaveyh, Dubeys

82 Bk. yukarı.

83 Bk. Sıbt, *İsl.*, 243 b- 244 a; *Sr.*, 230a (458 yılı hâdiseleri).

84 Bk. Sıbt, *İsl.*, 232b; *Sr.*, 214b (456 yılı hâdiseleri). Kaynakta hilatler (*hila'*) şeklinde geçmektedir. Neden cemi halinde kullandığımız biraz aşağıda izah edeceğiz.

85 Bk. Sıbt, *İsl.*, 233a; *Sr.*, 215a (456 yılı hâdiseleri).

86 Bk. Sıbt, *İsl.*, 236 b- 237a; *Sr.*, 220 b (456 yılı hâdiseleri).

87 Bk. Sıbt, *İsl.*, 242a; *Sr.*, 227b (458 yılı hâdiseleri).

88 Bk. Sıbt, *İsl.*, 246a; *Sr.*, 233 a (459 yılı hâdiseleri).

89 Bk. Sıbt, *İsl.*, 256b; *Sr.*, 247b (462 yılı hâdiseleri).

90 Bk. Sıbt, *İsl.*, 260b; *Sr.*, 253b. (463 yılı hâdiseleri).

91 Bk. Sıbt, *İsl.*, 2135, XII, 8a; *Sr.*, 2907. XIII. 5b (464 yılı hâdiseleri). Ayrıca bk. İbnu'l-Ezrak, s. 188.

92 Bk. Sıbt, *İsl.*, 6a; *Sr.*, 3a (464 yılı hâdiseleri).

ve Mahmud) huzuruna gelerek kendisini metbû hükümdar olarak tanıdıkları için; biri de (Hezâresb) kendisine sarhoş iken yaptığı hakareti telâfi için; bir diğeri (Nizâmü'd-dîn) Sultan'ı hediyelerle doyuran bir vasal hükümdar olduğu için; Halife'nin veziri de talebi üzerine, Sultan Alp Arslan tarafından hil'at'le taltif edilmişlerdir. Bu arada bu Selçuklu hükümdarı tarafından vasal hükümdarlar ve devlet erkânı dışında kalan kimselere de hil'at'ler verildiğini biraz aşağıda göreceğiz.

Muhtelif vesilelerle Sultan tarafından ihsan edilen hil'at'ler çok defa sadece elbiseden ibaret değildir; bu sebeble kelime kaynaklarda “hil'at” şeklinde müfred olarak değil, “hil'a” (hil'atler) şeklinde cemi olarak geçer. Meselâ Alp Arslan'ın adı geçen Fazlaveyh'e verdiği çadırlar (*el-hiyem ve'l-harkevât*)ın, altun işlemeli eyer takımları olan atların ve diğer şeylerin bu hil'atler'in unsurlarından olduğu, hepsi birden hil'at'leri meydana getirdiği söylenebilir. Bu husus, Hille Mezyedoğulları Devleti hükümdarı Dubeys'e verilen hil'atler'de daha açık olarak görülmektedir: *İsfahan'a*, Sultan'ın katına gelen Nûru'd-devle Dubeys'i bizzat Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk ile diğer devlet erkânı (*erbâbu'd-devle*) karşılamıştı. O, huzuruna girdiği zaman, Sultan'ın iltifatına nail olmuştu. Hezâresb için bir takım “sultânî hil'at” hazırlanmıştı. Bu hil'atler Dubeys'e verildi. Hil'atler arasında “cübbe”, “fereciyye”, “sarık”, altun eyer takımlı at, bayraklar, kösler vardı. Mirdâsoğulları Devleti hükümdarı Mahmud da, görüldüğü şekilde huzuruna geldiği zaman, Sultan Alp Arslan, kendisine kıymetli hil'atler verdi. Kezâ o Mahmud'a altun ve gümüş eyer takımı olan at, kösler ve bayraklar da ihsan etti. Sultan Alp Arslan'ın talebi üzerine, Halife'in veziri İbn Cehîr'e gönderdiği hil'atler, “fereciyye”, cins at (*tamîm*), altun işlemeli “sarık; altundan at eyeri”di.

Bütün bu misâller, Sultan'ın lütfuna mazhar olan kimsenin mevkiine ve teveccühünü kazanma derecesine göre az çok değişmekle beraber, esas itibariyle hil'atler'in nelerden ibaret olduğunu, yani hemen hemen aynı şeylerden teşekkül ettiğini vuzuhla ortaya koymaktadır.

Herkese derecesine ve rütbesine göre hil'at vermenin ne kadar mühim olduğu şu misâlden anlaşılmaktadır: Gördüğümüz şekilde Sultan'ın hil'atler'ine ve iltifatına nâil olan Nûru'd-devle Dubeys'i, *Bağdad'a* geldiği zaman, halifelik veziri istikbale çıkmıştı; fakat hil'at olarak verilen “fereciyye” ve sarığı taşıyan ve hil'at manzumesine dâhil olan atın gümüş eyer takımlı olduğunu gören Dubeys, Hezâresb'e altun eyer takımı olan at verildiğini söyleyerek memnuniyetsizliğini açığa vurmuş ve kendisine veri-

len gümüş eyer takımlı atı iade etmiştir. Onun bu hareketi Halife'ye çok ağır gelmiş, kendisine halifelik makamından çıkan bir cevapta, İmâm-ı Şâfiî'nin "hiç kimseye lâyük olduğundan fazlasını vermem" mealindeki bir sözü yazılmakla iktifa edilmiştir⁹³.

Hil'atler'in nelerden teşekkül ettiğini belirtmeğe çalışırken, bir kısmının kıymeti hakkında da bilgi verdik. Meselâ hil'at manzumesine dâhil olan atın ekseriya altundan veya gümüşten, bazan da altun ve gümüşten bir eyer takımıyla verildiğini gördük. Bizitihî atın ne kadr kıymetli olduğunu bahse bile lüzum yoktur. Kaynaklarda hil'at manzumesinin başında geçen, bu sebeple en mühimi sayılması gereken "cübbe"nin, "fereciye"nin ve sarığın neden imâl edildiğine dair Alp Arslan'ın zamanından bahseden kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Daha önceki (Emevî ve Abbâsî) ve daha sonraki (Eyyubiler ve bilhassa Memlûklar) devirlerine dair elde bulunan kaynaklara istinaden yapılan tetkiklerden Alp Arslan zamanı hil'atler'i hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Tıpkı o devirlerde olduğu gibi, Alp Arslan zamanında da, hil'at olarak verilen elbiselerin, saf ipekten veya altun ve gümüş işlemeli ipekten imal edildiği söylenebilir. Altın veya gümüş teller, hil'at'ı veren hükümdarın ad ve unvanları kumaşla birlikte dokunurken de kullanılabilir. Söylemeğe hacet yoktur ki, hil'at olarak verilen elbiseler, son derece süslüdür ve her biri başlı başına bir servettir. Bu hususta daha açık bir fikir vermek üzere şu misâli zikrelelim: Alp Arslan'ın kızıyla halifelik veliahtının nikâhları akteildikten sonra damadın vekili Amîdu'd-devle, Sultan'ın bulunduğu odanın önünde, orada hazır bulunanlara her birinin kıymeti 1000 ve 700 dinar olan altun ve elbise dağıtmıştı⁹⁵. Hil'atler'in rengine gelince, umumiyetle Selçuklu hânedanının rengi olan kırmızı⁹⁶ veya halifenin rengi olan siyah olduğu söylenebilir.

Evhadü'z-zamân Hibetu'l-lah el-Yahûdî, Selçuklu hil'atler'inden kırmızı renkli gayet kıymetli bir elbise giymişti⁹⁷. Muahhar olmasına rağmen, bu misâli Alp Arslan devri için de kabûl edebiliriz. Bu misâl münasebetiyle dikkati çeken bir cihet de hil'at olarak verilen elbisenin her gün giyilmesidir.

93 Bk. Sıbt, *İsl.*, 256b; *Sr.*, 248a (462 yılı hâdiseleri).

94 Bu hususta bk. Grohmann, *Eİ*, *Ṭırâz*. Bu mükemmel maddede bu devirler için kâfi derecede bilgi vardır.

95 Bk. Sıbt, *İsl.*, 2135, XII. 7a; *Sr.*, XIII 4b (464 yılı hâdiseleri).

96 Selçuklular zamanında orduda bayrağın *Kırmızı* renkli olduğuna dair bk. Fuad Köprülü. İ. A., *Bayrak* mad. Tuğrul Bey'in *Çetr*'inin ve bayrağının kırmızı renkte olduğu hususunda bk. *ayn. yer*.

97 Bk. İbn al-Qifti, *Ta'rih al-Hukamâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig. 1903, s. 344,

8. Bayrak

Bayrak, maddî hâkimiyet alâmetlerindendir. Kaynaklarda 'alem (cemi: a'lâm) ve livâ (cemi: elviye) şekillerinde geçer⁹⁸. Alp Arslan zamanı, gerek devletin sembolü olan bayraklar, gerekse orduda taşınan sancaklar hakkında hiç bilgimiz yoktur. Selefî Tuğrul Bey zamanında ve daha sonra Irak Selçukluları zamanında bayrakların kırmızı renkte olmasından⁹⁹, Alp Arslan'ın da kırmızı renkte bayraklara sahip bulunduğuna hükümlenebilir. Alp Arslan'ın çağdaşı sayılabilecek olan Doğanşah'ın ordusunda kırmızı bayraklar bulunduğunu biliyoruz¹⁰⁰. Alp Arslan ile Kutalmış arasında geçen savaşı tasvir eden bir kaynağımız, Alp Arslan'ın kumandanlarından Sungurca'nın. Melik Kutalmış'a hamle ettiğini, çetr'ini aldığı ve bayraklarını (yere) düşürdüğünü (devirdiğini), bunun üzerine Kutalmış'ın bozguna uğradığını kaydetmektedir¹⁰¹. Bu malûmattan bayrakların düşürülmesinin bozguna rol oynadığı anlaşılmaktadır.

9. Nevbet

Hükümdarı hükümdar yapan maddî unsurlardan biri de nevbet'tir. Nevbet, hükümdarlık sarayının kapısında veya çadırının önünde, muayyen zamanlarda, ekseriya namaz vakitlerinde, o zamanın devlet orkestrasının konser vermesi demektir. Müstakil hükümdarlar için beş namaz vaktinde çalındığı halde, vasal hükümdarlar saraylarının kapıları önünde günde ancak üç defa nevbet çaldrabilirdi.

Nevbet'in hâkimiyet sembolü olarak ehemmiyeti nevbet çalınan yerde hâkimiyetin devamı mânasına geldiği hususunda şu misâle sahip bulunuyoruz: Tuğrul Bey'in ölümünü Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Bağdad 'Amîd'i Ebû-Sa'îd'ten önce haber alan Halife, bunu, ayrıca gördüğümüz gibi¹⁰², dünyevî hâkimiyetini yeniden ele geçirmek için fırsat bildi. Halbuki bu Selçuklu mümessili, Selçuklu payitahtından resmî bir yazı almadıkça vazifesine devam azmindeydi ve Halife'nin Irak'ı

98 Bütün Türk devletlerinde *Bayrak* ve renkleri hakkında bk. Fuad Köprülü, İ. A., *Bayrak* mad.

99 Bk. Fuad Köprülü, *ayn. yer.*

100 Bk. Fuad Köprülü, *ayn. yer.* (Ezrakî divanı'na istinaden).

101 Bk. Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 31.

102 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Alp Arslan Zamanında Bağdad Abbâsi Halifeliği ile Münasebetler"* bahsi.

kendi hâkimiyetine geçirmek için aldığı kararları tanımayarak, bu yüzden, halifelikle arasının açılması üzerine, bir taraftan müdâfaa tedbirleri alırken; diğer taraftan Selçuklu hükûmet sarayı (dârü'l-memleke) nın önünde *Bağdad*'ta Selçuklu hâkimiyetinin sembolü olan- nevbet'i çaldırmakta devam ediyordu. Bu suretle o, burada Selçuklu hâkimiyetinin devam ettiğini göstermek istiyordu.

Nevbet çalınması mes'elesine dair bir misâl daha verelim: Gördüğümüz şekilde 1066 yılında Hârezm ve ötesine sefer yapan Alp Arslan, yolda, şüphesiz konakladığı yerde, belki de çadırda, "*meclis-i hâşş*" da sarhoş iken, kendi davulundan sonra başka bir davul sesi duydu. "*Bu nedir?*" diye sordu. Kendisine "*Tâcü'l-mülûk (Hezâresb) un davuludur*" dendi. Bunun üzerine Sultan "*Hezâresb de kim oluyor ki, izinsiz bu işi yapıyor?*" dedi. Sultan'ın bu sözü üzerine, huzurda bulunan Hezâresb kırıldı. Ertesi gün Selçuklu hükümdarı kendisini hil'at'ledi ve özür diledi.

Nitekim, nevbet çalmanın ancak metbû hükümdarın müsaadesiyle mümkün olduğuna dair şu dikkate şayan misâle sahip bulunuyoruz: Vasal hükümdarlardan Fazlaveyh, *Hemedan*'a gelerek, Sultan'a kardeşi Kavurd'tan şikâyette bulunduğu zaman, ayrıca görüldüğü üzere, Sultan'ın ikramına ve hil'at'lerine nail olmuştu¹⁰⁴. Sultan, ona kapusunun önünde namaz vakitlerinde, yani her halde günde beş defa davul çalmasını emretmişti. Bu bir vasal hükümdara gösterilen pek nâdir bir iltifat idi ki, bir istisnadır. Çünkü vasal hükümdar günde üç defa nevbet çaldırabilirdi.

Kaynakta geçtiği şekilde aynen naklettiğimiz bu bilgi birçok bakımlardan ehemmiyetlidir:

1- Hükümdar seferde iken de devlet orkestrası yanındadır.

2- Hükümdârın sarayının veya çadırının önünde yalnız beş defa nevbet çalınmamaktadır. Öyle görünüyor ki, hükümdar her emrettği zaman, ya kendisini eğlendirmek için veya hükümdar olmanın gururunu duymak için -nevbet çalmanın bir hâkimiyet sembolü olduğu dikkate alınacak olursa, bu, daha galip bir ihtimaldir- nevbet çalmıyordu.

103 Bk. Sıbt, *İsl.*, 242a; *Sr.*, 227 ab (458 yılı hâdiseleri).

104 Bk. Sıbt, *İsl.*, 236b; *Sr.*, 220b (456 yılı hâdiseleri).

3- Şu veya bu sebeple hükümdarın maiyetinde bulunan vasal hükümdarlar da kendi orkestralarını yanlarında bulundurmakta olup, her halde günde üç defayı geçmemek şartıyla, nevbet çaldırabiliyorlardı.

II

SARAY TEŞKİLÂTI

Hükümdarı hükümdar yapan maddî ve manevî unsurları (alâmetleri) böylece belirttikten sonra, şimdi de saray teşkilâtını ele alalım.

Her mes'eledede olduğu gibi, saray teşkilâtında da göz önünde bulundurulacak başlıca noktalar, haşmet ve nizâmdır: Hükümdarı içe ve dışa karşı haşmetli göstermek ve bu haşmet dekoru içinde herşeyi önceden tertip ve nizâma sokarak, aksamadan işlemlerini temin etmek. İşte Alp Arslan'ın düşünce ve hareketlerini, devre hâkim olan bu zihniyet çerçevesi içinde anlamak ve kıymetlendirmek gerekir.

Büyük hükümdarın, büyük binalar yaptırması gerektiği prensibini ortaya atan Alp Arslan'ın, bu prensibe uygun olarak, büyük saraylar yaptırdığı, geniş bahçeleri ve havuzları olan bu saraylarda ihtişam ve debdebe içinde yaşadığı, tereddütsüz, söylenebilir¹⁰⁵. Zâten ölümüne kadar kendisinin vezirliğini

105 Devlet teşkilâtında çalışan yüksek bir mâliye memurunun, kendisi için yaptırdığı bir sarayın bile 50.000 dinara mal olduğu düşünülecek olursa, Alp Arslan'ın saraylarının kaç tane mal oldukları ve büyüklükleri hakkında fikir edinilebilir. (Maliye memurunun arayının maliyeti hakkında bk. Avfi, *Câmi'ül-Hikâyat*, Fatih, 4310, 163a).

Esasında hükümdarlar için bir şehirdeki saraydan değil, saraylar manzumesinden, hattâ ayrı şehirden ve mahalleden bahsetmek gerektiği anlaşılıyor; Tuğrul Bey'in 1055 de *Bağdad*'a geldikten bir yıl sonra inşa ettirdiği saraylar bu hususta tipik bir misâl teşkil etmektedir. G. Makdisi'ye göre, bu inşaat o kadar geniş bir sahayı kaplıyordu ki, *Bağdâd*'ın çehresi büyük ölçüde değişmişti (bk. G. Makdisi, *The Topography of Eleventh Century Bağdad*, Arabica, VI/2-3, s. 178, 282, 298, 302). Yüksek duvarlarla çevrili bu saraylar bölgesinin ne genişlikte olduğunu adı bile göstermeye kâfidir. Gerçekten. Tuğrul Bey'in inşa ettirdiği saraylar bölgesi, kaynaklarda "*Medinetu Tuğrul Bey*" (*Tuğrul Bey şehri*) adı ile geçmektedir (bk. G. Makdisi, ad. geç. eser).

Halife Muhtedîr bi-llâh zamanında bir Bizans elçisinin gelişi münasebetiyle meşhur Hatîb Bağdâdî'nin halifelik saraylarını tasviri, debdebe ve haşmet bakımından bunlardan hiç de aşağı kalmadığı şüphesiz olan Alp Arslan zamanı Selçuklu sarayları hakkında da bir fikir verebilir (bk. *Tahrîh Bağdâd*, I. s. 100 - 105; İngilizce tercümesi için bk. G. Le Strange, *A Greek Embassy to Baghdad in 917 A. D.*, JRAS, 1897, s. 35 - 45; Arapça metinle birlikte Fransızca tercümesi için bk. G. Salamon, *L'Introduction topographique à l'Histoire de Bagdad*, Bulletin de L'Ecole des Hautes - Etudes. fasc. 148 (1904). Ayrıca bk. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II. s. 72 - 79.

yapmış olan Nizâmü'l-mülk de, kitabında aynı tezi savunmaktadır¹⁰⁶.

Bu Selçuklu veziri, gerek devlet nizamının muhafazasında¹⁰⁷, gerekse her sınıfın kendisine mahsus lâkablari kullanmasında¹⁰⁸ Alp Arslan devrini örnek olarak göstermektedir. Filhakika, Alp Arslan'ın saltanatı zamanında muntazam işleyen bir saray teşkilâtının varlığı dikkati çekmektedir: Her makam sahibinin salâhiyeti ve salâhiyetinin hududu önceden dikkatle tesbit edilmiş bulunuyordu. Herhangi makam sahibinin, salâhiyetinin hududunu aşmasına aslâ müsaade edilmiyordu.

Elimizdeki bilgidan anlaşıldığına göre, saray teşkilâtı mensupları başlıca iki guruba ayrılıyordu:

- 1- Saray büyükleri ("ekâbir-i hâşş")
- 2- Küçükler ("kihterân" veya "bendegân" ve "çâkirân").

Göründüğüne göre, "hâcibler", "emîr-i hâres", "vekîl-i hâşş", "silâhdâr", "âbdâr", "çaşnigîr", "şarabdâr", "câmedâr", hattâ "sâki"ler¹⁰⁹ birinci guruba; maiyetleri ve diğer gulâmlar, meselâ "çâvuşân", "pâsbânân", "nevbetiyan", "derbânân", "ferrâşân"¹¹⁰ ise ikinci guruba giriyorlardı.

A. SARAY BÜYÜKLERİ

Saray teşkilâtında hükümdardan; bütün devlet teşkilâtında ise vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi "büyük hâcib" (*hâcib-i buzurg*) idi¹¹¹. Nitekim hâcib'lerin karşılama merasimlerinde vezirle birlikte bulun-

106 Bu hususta *Siyâset-nâme*'de bir çok fasıllar vardır. Meselâ bk. nşr. Darke, s. 119, 153; nşr. Halhâlî, s. 67, 87 (20 ve 30. fasıllar).

107 Alp Arslan'ın devlet hizmetine memur alırken ne kadar titiz davrandığı hususunda bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 204 vdd; nşr. Halhâlî, s. 118 (42. fasıl).

108 Alp Arslan zamanında her sınıfın kendine mahsus lâkapları kullanmasına ne kadar dikkat edildiği hususunda yine bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 198, nşr. Halhâlî, s. 113.

109 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 155; nşr. Halhâlî, s. 88 (31. fasıl). Burada "*Silâh-dârlar*" ile "*Sâkiler*" (*Sâkiyan*) ve benzerleri "*saray büyükleri*" (*ekâbir-i hâss*) arasında sayıldıkları için, biz aynı seviyede gereken diğer saray ricâlini de aynı gruba dahil ettik.

110 "*Ser-haylân*" için bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 157; nşr. Halhâlî, s. 88 (31. fasıl); "*çâvuşân*" için bk. *ayn. eser*, nşr. Darke, s. 204 (42. fasıl); "*Pâs-bânân*" v. s. için *ayn. eser*, nşr. Darke, s. 161; nşr. Halhâlî s. 90 (35. fasıl); "*Ferrâşân*" için bk. *ayn. eser*, nşr. Darke, s. 205; nşr. Halhâlî, s. 118 (42. fasıl).

111 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 172; nşr. Halhâlî, s. 96 (40. fasıl). Bütün devlet teşkilâtındaki yeri için bk. Fuad Köprülü, İ. A., mad. *Hâcib. Baş Hâcib'e Hâcibu'l-huccâb* da denirdi, Bk. Fuad Köprülü, İ. A., mad., *Hâcib*.

maları bunu göstermektedir¹¹².

“Büyük hâcib”, emîrlik rütbesine sahipti. Şu halde, o, bütün saray erkânı gibi, askerî sınıf (*ehl-i seyf*) a mensuptu ve gulâm sistemi'ne göre yetişmiş bir Türk kumandanıydı. Öyle görünüyor ki, sarayın her türlü işlerinden “büyük hâcib” mesul idi ve maiyetinde muhtelif derece ve rütbelerde hâcibler bulunuyordu¹¹³. Meselâ ayrıca bir “saray hâcib”i (*hâcib-i dergâh*) vardı ki, vazifesi, merasimlerde ve resmî kabûllerde devlet erkânının ve yukarda saydığımız saray teşkilâtı mensuplarının hükümdarın huzurunda, derece ve rütbelere göre, nasıl (ayakta veya oturarak) ve nerede (tahtın yakınında veya etrafında) duracaklarını tayin ve kontrol etmekte¹¹⁴. Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilgiden anlaşılığımıza göre, hâcibler, aynı sınıftan olan devlet teşkilâtı ve saray teşkilâtı mensuplarının kendilerine tahsis edilmiş yerde durmalarına veya -dereceleri müsait ise- oturmalarına dikkat ediyorlardı. Bunlar arasına başka teşkilâta mensup birisi karışmak istediği zaman, “saray hâcib”i onları uzaklaştırıyordu. Bu şekilde hareket edenlere, saray hâcib'i yüksek sesle, orya gitmemelerini ihtar ediyor, diğerlerine (her halde emrindeki diğer hâcibler'e) de bu gibileri kendilerine ait olmayan yerlere bırakmamalarını emrediyordu¹¹⁵.

Melikü'l-ümerâ lâkabını taşıyan Osman b. Dâvud, Melikşah'ın önünde yer öpmek istediği zaman, hâcibler, tabîi Sultanın emriyle, onun bu hareketine mâni oldular. Sultan tahtından indi, onu kucakladı ve kendi yanında tahtına oturttu. Böylece Melikşah tahtını onunla paylaştı¹¹⁶. Buna göre, saray hâcibi'nin ve emrindeki hâcibler'in başlıca vazifelerinin, saray içinde teşrifat usullerini tatbikten ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

112 Bk. Aşağı.

113 *Büyük Hâcib*'in emrinde bir çok hâcib'lerin bulunduğu, *Siyaset-nâme*'de “*Ben-degân*” ve “*Çâkerân*”nın hükümdarın huzurunda nasıl ve nerede duracaklarından bahsedilirken, açıkça anlaşılmaktadır (bk. biraz aşağı).

Abbâsiler'in parlak devri sayılamayacak olan el-Muktedir billah (908 - 932) zamanında sarayda 700 hâcib bulunduğu malûmdur (bk. Hatîb Bağdâdî, I, s. 101). Alp Arslan Zamanında Selçuklu sarayında bundan daha az hâcib bulunduğu düşünülemez.

114 Bk. Nizâmü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, nşr. Darke, s. 155; nşr. Hâlhâlî, s. 88 (31. fasıl).

115 Bk. *ayn. yer.* Bütün İslâm devletlerinde, bu arada Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda hâciblik müessesesi için bk. Fuad Köprülü, İ. A., mad. *Hâcib*; ayrıca bk. *D. Sourdel ve A. K. S. Lambton*, E. İ², Hâdjib.

116 Bk. Sadrüd-dîn el-Huseynî, *Ahbâr*, s. 59; Türk. Terc. s. 40.

Saray teşkilâtında vazife gören hâcibler'in bazan ordu kumandanlığı vazifesini yaptıkları anlaşılıyor. Gerçekten Kavurd, adına okuttuğu hutbe'yi kesmek suretiyle kardeşi ve metbûu Alp Arslan'a isyan ettiği zaman, kendisine karşı Altuntaş ve Çavlı adlı iki hâcib, öncü kuvvetleri kumandanı olarak, sevk edilmişti. Bu iki hâcib'in, Kavurd'un öncü kuvvetlerini yenmeleri üzerine, bu Kirman Selçuklu hükümdarı, itaatini arz etmiş ve görüldüğü üzere, tekrar affedilmişti¹¹⁷.

Kutalmış'a karşı savaş esnasında Alp Arslan ordusunun öncü kuvvetleri kumandanı Hâcib Erdem idi¹¹⁸. Malâzgirt Meydan Savaşı'nda da öncü kuvvetlerine bir hâcib kumanda ediyordu¹¹⁹. Ayrıca görüleceği üzere, Haleb Mirdasoğulları Devleti hükümdarı Mahmud, Alp Arslan'a ubudiyetini arz etmek üzere giderken, kendisini, Alp Arslan'ın emriyle Nizâmü'l-mülk ile beraber hâcibler ve "havâşş" karşılamıştı¹²⁰. Böylece Nizâmü'l-mülk'ün "büyük hâcib" in, derece itibarıyla, saray teşkilâtında hükümdardan; hükümet teşkilâtında ise, vezirden sonra geldiği hususunda verdiği bilgi¹²¹ bir kroniğin fiili hayattan verdiği bir misâl ile teyid edilmiş bulunmaktadır. Bizans imparatoruyla sulh olan Alp Arslan, onu iki hâcib'in kumanda ettiği yüz gulâm'ın muhafazası altında memleketine göndermişti¹²².

Rakiplerini bertaraf ederek Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Alp Arslan, adına hutbe okunması, para bastırılması ve ve hil'at imâl edilmesi için *Bağdad*'a Abbâsî Halifesi nezdine gönderdiği elçilik hey'eti içinde bir de hâcib vardı¹²³.

Hâcibler'in hükümdar nezdindeki nüfuzları hakkında birbirine zıt şu iki hâdiseyi nakledeyim:

Sultan, içki meclisinde, Kutalmış'ın adamlarından bir Türkmen hakkında kendisine hitabeden bir hâcib'i, bu cüretinden dolayı şiddetle takdir etmişti¹²⁴. Diğer taraftan galiba gönderdiği hediyeleri kendisine lâyük

117 Bk. Mehmet Altay Köymen *Alp Arslan ve Zamanı: "Hanedan Azası Arası Münasebetler ve Taht Mücadeleleri"* bahsi.

118 Bk. Sıbt, *İsl.*, 232b; *Sr.*, 214b (456 yılı hâdiseleri).

119 Bk. Sıbt, *İsl.*, 261b; *Sr.*, 254b (463 yılı hâdiseleri).

120 Bk. yukarı.

121 Bk. yukarı, Saray Teşkilâtı.

122 Bk. Sıbt, *İsl.*, 263a; *Sr.*, 266b (463 yılı hâdiseleri).

123 Bk. Sıbt, *İsl.*, 233a; *Sr.*, 215 b (456 yılı hâdiseleri).

124 Bk. Sıbt, *İsl.*, 240b; *Sr.*, 220b (457 yılı hâdiseleri).

bulmayan Sultan, Halife'ye kızdığı zaman, hâcib'lerden birinin bu Selçuklu Sultanına, "Halife ne yaptı ise, senin emrinle yaptı" demesi onun sâkinleşmesi için kâfi gelmişti (1071 / 463)¹²⁵.

Tevkif edilen vezir 'Amîdü'l-mülk Kündürî'nin gulâm'ları, tabî Sultan'm emriyle, hâcibler arasında taksim edilmişti¹²⁶.

Sultan'dan başka, vezirlerin de hâcibler'i vardı. Meselâ Nizâmü'l-mülk'ün hâcib'i bulunduğunu biliyoruz¹²⁷. Hâcib'in vazifesi hakkında çok açık bir fikir verdiği için Selçuklu veziri ile hâcib'i arasında geçen bir hâdiseyi naklediyoruz:

İhtiyar bir kadın, Nizâmü'l-mülk'e takdim etmek üzere, elinde bir "rik'a" ile hâcib'in huzuruna geldi (1072 / 465). Hâcib bu rik'a'yı vezire vermedi. Nizâmü'l-mülk, hâcib'ine şu dikkate şayan sözleri söyledi: "Ben seni sırf huzuruma gelemeyen zayıf ve ihtiyar erkeklerle ihtiyar kadınlar için istihdam ediyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırmadıktan sonra, sana ihtiyacım yoktur"¹²⁸.

Nizâmü'l-mülk'e göre, "Hâres emîrliği" her devirde büyük emuriyetlerden biriydi ve sarayda derece itibariyle "büyük hâcib" ten sonra en yüksek makamı o işgal ediyordu. Çünkü memuriyeti ceza infazı (*siyâset*) ile ilgiliydi ve herkes te pâdişahın gazabından ve cezalandırmasından korkardı. Pâdişah bir kimsenin suçlu olduğuna karar verdiği zaman, yerine göre şu cezalardan birini tatbik etmesini "emir-i hâres"e emrederdi: baş vurma el ve ayak kesme, dar ağacında asma, dövme, hapsetme, kuyuya atma.

Cezaya çarptırılan insanlar canlarını kurtarmak için para ve dünya nimetlerini feda etmekten çekinmezlerdi; bu sebeple, pâdişahın korktukları kadar "emir-i hâres" den de korkarlardı¹²⁹. Tıpkı bir vasal hükümdar gibi, kôs, sancak (*alem*) ı olması ve nevbet çalmak hakkına sahip bulunması, bu makamı işgal edenin ehemmiyetini göstermek için kâfidir.

Görünüşe göre, sarayda derece itibariyle üçüncü yeri, "vekîl-i hâşş"

125 Sıbt, *İsl.*, 260b, Sr., 253 ab (463 yılı hâdiseleri).

126 Bk. Sıbt, *İsl.*, 240 b; Sr., 225 b (457 yılı hâdiseleri).

127 Bk. Sıbt, *İsl.*, 10a; Sr., 8b (465 yılı hâdiseleri).

128 Bk. Sıbt, *Ayn. yerler*.

129 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 172; nşr. Halhâlî, s. 96 (40. fasıl).

130 Bk. *ayn. yerler*. Nizâmü'l-mülk, eserini yazdığı sırada bu müessesenin de bozulduğundan bahs etmektedir. Buna göre, bu müessesenin daha önce, meselâ Alp Arslan zamanında burada tasvir edildiği gibi çok mühim bir makam olduğu kendiliğinden anlaşılır.

işgal ediyordu¹³¹. Bu makama daima tanınmış (*maruf*) ve hükümdarın hürmetini kazanmış (*muhterem*)¹³² bir kimse tayin edilirdi. Saray mutbahına, şarabhâne'ye, Sultan'ın sofrası (sofrâ-yı hâşş) na, "saraylar" (sarâhâ-yı hâşş) a ve tavlaya¹³³ ait bütün işler onun nezareti altında olduğu gibi, hükümdarın oğullarına ve maiyetine (havâşî) ait işler de onun vazifeleri arasında idi. O, vazifeleri icabı hemen hemen her gün Sultan'ın meclisinde bulunur, onunla konuşur, durumu arz eder, yapılacak işler hakkında fikrini alır; olup biteni, ne alıp verdiğini Sultan'a haber verirdi. Nizâmü'l-mülk'e göre, memuriyetini yürütebilmesi için ona hürmet etmek ve haşmetini muhafaza etmesini temin etmek gerekir¹³⁴.

Bundan sonra hepsi de saray büyüklerinden olduğunu gördüğümüz "silâhdâr", "abdâr", "çaşnigîr", "şarabdâr", "câmedâr" ve "sâkî" gelmektedir¹³⁵. Bu makamları işgal edenlerin vazifeleri –unvan mahiyetini haiz– bu kelimelerden bile kolaylıkla çıkarılabilir.

Nizâmü'l-mülk'ün eserinde bir defa başta, bir defa da "abdâr"-dan sonra geçen "silâhdâr"ın vazife ve selâhiyetleri hakkında elimizde açık bilgi yoktur. Fakat onun merasimlerde Sultan'ın silâhını taşıdığı ve hükümdara ait silâhları muhafaza ettiği söylenebilir. Silâhdâr'ın maiyetindekilerin Sultan'ı muhafazaya memur hâs gulâm'larla birlikte, Sultan'ın hayatını korumakla da vazifeli oldukları anlaşılıyor. Zirâ, Yusuf Hârezmî, bıçağını çekerek Sultan'ın üzerine yürüdüğü zaman, gulâmlar ve silâhdarlar

131 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 112; nşr. Halhâli s. 63 (16. fasıl). Son neşirde başlıkta "*Vekil-i Hâşş*" şeklinde geçtiği halde metinde "*Vekilân-ı hâşş*" şeklinde geçmektedir. Biz, Darke ve Schefer metninde olduğu şekilde (bk. I, s. 81) müfred olarak kabul ettik.

132 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 112; nşr. Halhâli, s. 63. *Siyâset-nâme*'nin Schefer neşrinde bu kelime "Mahrem" şeklinde geçmektedir (bk. I, s. 81) ve Fransızca'ya tercümesi de buna göre yapılmıştır. (bk. II, s. 121).

133 Bu kelime sadece *Siyâset-nâme*'nin Schefer neşrinde vardır (bk. I, s. 81). Buna mukabil aynı eserin Halhâli neşrinde geçen (bk. s. 63) "*Sofrâ-yı Hâşş*" Schefer neşrinde bulunmamaktadır. *Siyâset-nâme*'nin *Mollaçelebi* yazmasında (bk. 68a) ve Darke neşrinde ise sadece "Âhur" kelimesi geçmektedir (Bk. s. 112).

134 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 112; nşr. Halhâli, s. 63 (16. fasıl). Nizâmü'l-mülk bu müessesenin de kitabın yazıldığı sırada önemini kaybettiğini belirtmektedir.

135 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 132, 151, 153; nşr. Halhâli, s. 74, 86, 87 (28., 29., ve 31. fâsıllar). Bu makamlar sayılırken bir yerde "*âb-dâr*"lık (bk. nşr. Darke, s. 132 nşr. Halhâli, s. 74), başka bir yerde de "*silâh-dâr*"lık makamı başta geçmektedir (bk. nşr. Darke, s. 151; nşr. Halhâli, s. 86). Bir münasebetle "*Silâh-dâr*"lık makamından sonra "*sâkî*"lik makamı geçerse de, biz onu sona almayı daha uygun bulduk.

onu yakalamak istemişler, fakat Sultan mâni olmuştur¹³⁶. Silâhdâr'ın emrinde daha küçük rütbede birçok silâhdarların bulunduğu muhakkaktır¹³⁷.

Bunun gibi "âbdâr" ın vazife ve selâhiyeti hakkında da elimizde fazla bilgi yoktur. Yukarıda da işaret edildiği gibi, "âbdâr" kelimesi, *Siyaset-name*'de bir defasında başta, başka bir defasında da "silâhdâr" kelimesinden sonra geçer. Bu makamı işgal eden devlet adamının, elini yıkaması esnasında ibrik ve leğen tutarak Sultan'a hizmet edenlerin başında bulunduğu söylenebilir¹³⁸.

"Çaşnigîr" kelimesinin lûgat mânası, yemek tadına, çeşnisine bakan (kimse) demektir. Çaşnigîr'in esas vazifesi, sofrasına getirilen yemekleri, Sultan yemeden önce, tatmak suretiyle, onun zehirlenmesini önlemekten ibaretti¹³⁹. Bundan başka, maiyetinde bulunan kimselerle, hükümdarın sofrasını hazırlamak ve sofrada hizmetini görmek vazifesinin de on ait olduğu anlaşılıyor¹⁴⁰.

"Şarap meclisi" tertibi için uzunca bir fasıl ayırmış olan Nizâmü'l-mülk'ün eserinden "şarâbdâr" ın bu meclislerdeki vazife ve rolü hakkında fikir edinmek bir dereceye kadar mümkün oluyor¹⁴¹. Hükümdarın meclislerinden ayrıca bahsedeceğimiz için burada bu hususta fazla bilgi vermiyeceğiz. Bu meclislerde "şarâbdâr-ı hâşş"ın oynadığı rol açıkça görülmektedir: Sarayda, onun emrinde bir şaraphâne bulunmaktadır. Sultan'a ve misafirlerine sunulan içkilerin ve şerbetlerin iyi veya fena kaliteli oluşundan şahsen o mes'uldür. Sonra sunulan içkiler fena kaliteli olduğu takdirde, onun hükümdar tarafından cezalandırılmasından bahsedilmektedir.

Nizâmü'l-mülk'ün eserinde, "şarâbdâr" kelimesi "âbdâr" ve "silâhdâr" kelimelerinden sonra geçer¹⁴². Aynı esere göre yaptığımız umumî tasnifte ise dördüncü sırayı işgal eder.

136 Bk. Râvendî, *Râhatu's-sudûr*, nşr. M. İkbâl, s. 120.

137 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 132. 151; nşr. Halhâlî, s. 74, 86 (28., 29. fasıllar). Ayrıca bk. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 37.

138 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler. "Taşt-dâr" olarak da geçer.

139 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 151; nşr. Halhâlî, s. 86 (29. fasıl). *Çaşni-gtr* kelimesi bu erserde bir defa geçmekte ve "Silâh-dâr" ve "Ab-dâr" dan sonra üçüncü gelmektedir.

140 Bk. I. H. Uzunçarşılı, ad. geç. eser. s. 39.

141 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153 vdd; nşr. Halhâlî, s. 87 (30 fasıl).

142 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 132; nşr. Halhâlî, s. 74 (28. fasıl).

“Câmedâr”, hükümdarın şahsına ait elbiselerin muhafazasına memurdur. “Câmedâr” kelimesi, Nizâmü'l-mülk'ün eserinde sadece bir yerde geçer ve geçtiği yerde sıra itibarıyla sonuncuyu teşkil eder¹⁴³.

Hükümdarın şahsına ait elbiselerden başka hil'at olarak takdim edilen “tırâz” v. s. nin de onun mes'uliyeti altında olup olmadığı, sonra hil'at'ı giydirme vazifesinin de ona ait bulunup bulunmadığı hususunda bir şey söyleyecek durumda değiliz.

Saray teşkilâtiyle ilgili olarak Nizâmü'l-mülk'ün eserinde geçen son makam sahibi “sâkî” dir¹⁴⁴. Geçtiği yerde silâhdâr'lardan sonra gelir ve cemi halindedir. Bundan saray sâkî'sinin emrinde birçok “sâkî” lerin bulunduğu anlaşılmaktadır. İleri gelen her devlet adamının da “sâkî” si olduğu ve devlet erkânının kendi sâkilerini Sultan'ın işret meclisine getirdikleri, Nizâmü'l-mülk'ün böyle hareket edilmemesini tavsiye etmesinden anlaşılıyor. Bir sâkî'nin hükümdara nasıl hizmet ettiği hakkında şu dikkate değer bilgiye sahibiz:

Alp Arslan, Bizans imparatoruna karşı savaşa çıkarken, Rey şehrinde vasal hükümdarlardan Ferâmürz b. Kâkeveyh'e Rûm meliki'ni esir aldığı takdirde, başında bir sâkî olarak bekleteceğini söylemişti. Bizans imparatorunu esir almca, bu sözünü yerine getirdi. Sultan, huzuruna getirilen esir Bizans imparatorunun ayağındaki zincirin ve boynundaki lâlenin çözülmesini ve eline bir kadeh verilmesini emretti. Suyun kendisine verildiğini sanan Bizans imparatoru içmek istedi; men edildi ve Sultan'a “hizmet” etmesi ve kadehi takdim etmesi emredildi. Bizans imparatoru yer öptü, kadehi Sultan'a takdim etti. Sultan suyu içti ve “hükümdarlar (mülûk) a hizmet ettiğin vakit böyle yap” diyerek Bizans imparatorunun saçından çekti ve yüzünü yere yapıştırdı.

Biz burada hâdisenin hakikaten cereyan edip etmediğini münakaşa etmiyeceğiz. Yalnız aynı hâdisenin bir sâkî'nin hükümdara bir şey takdim etmeden önce ve takdim ettikten sonra, nasıl hareket etmesi gerektiği hususunda bir fikir verdiği şüphesizdir.

İşte saray teşkilâtı kadrolarını işgal eden belli başlı makam sahiplerini bahis konusu etmiş bulunuyoruz. Bunların dışında “cândâr”lık, “câlemdâr”-

143 Bk. *Siyâset-nâme*, aynı yerler.

144 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 155; nşr. Halhâli, s. 88 (30. fasıl).

lık (veya “emîr-i ‘alem”lik)¹⁴⁵, “emîr-i âhûr”¹⁴⁶ luk, “perdedâr”lık¹⁴⁷ “hânsalâr”lık “emîr-i şikâr”lık¹⁴⁸ gibi makamların bulunduğunu biliyorsak da, Alp Arslan’dan ve zamanından bahseden kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmadığı için –konunun çerçevesini aşmamak maksadiyle– bilgi vermedik.

Haklarında elimizdeki imkânlar nisbetinde bilgi verdiğimiz –doğrudan doğruya hükümdarın şahsına hizmet eden– bu makam sahiplerinin müşterek vasıflarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Bütün saray teşkilâtı mensupları gibi, bunlar da askerî sınıf (ehl-i seyf) dendi ve her müessesenin başında bulunan kimse *emirlik* rütbesine sahipti¹⁴⁹. Görülüyor ki, o zamanın batı dünyasında olduğu gibi, doğuda da hükümdarın alelâde şahsî hizmetini görenler, umumî devlet teşkilâtında yüksek makam sahibi sayılıyorlardı.

2- Askerî sınıfa mensup olmalarının tabii neticesi olarak saray teşkilâtı mensuplarının hemen hepsi de “gulâm” sistemi’ne göre yetişmiş kimse-lerdi ve şu halde etnik bakımdan Türk’tüler¹⁵⁰.

3- Devlet büyükler” (*ekâbir*) inden sayılmalarının tabii neticesi olarak, hiç olmazsa her müessesenin başında bulunan kimse, hükümdarın huzurunda kendisine önceden ayrılan yerde oturmak hakkına sahipti¹⁵¹.

4- Hükümdarların muhtelif münasebetlerle yaptıkları kabul resimlerinde, bu saydıklarımızın, vazifeliler (*kârdârân*) olarak mutlaka hazır bulunmaları gerekiyordu. Dâvetliler maiyetlerindeki gulâm’larla beraber hüküm-

145 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153 (30 fasıl). Bu kelime Halhâli neşrinde yoktur (bk. s. 88).

146 Bu makamlar için şimdilik bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ad. geç. eser.* s. 37, 38, 39.

147 *Resm-i Kabul*’ün başladığı, perdenin, şüphesiz, “perde-dâr” tarafından kaldırılmasıyla anlaşılırdı. Bu hususta bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 151; nşr. Halhâli, s. 86 (28. fasıl).

148 Sâ mân-oğulları Devleti’nde ve muhtelif Selçuklu devletlerinde varlığını bildiğimiz bu makamlar hakkında, aynı sebeplerle, bilgi veremeyeceğiz.

149 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 132; nşr. Halhâli, s. 74. (27. fasıl).

150 Bk. *ayn. yerler.*

151 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 155; nşr. Halhâli, s. 88 (30. fasıl) Burada “*Silâh-dâr*”lar, “*Sâki*”ler ve benzerleri gibi “*saray büyükleri*” (*Ekâbir-i Hâşş*) nin tahtın neresinde oturacaklarının önceden tayin edilmesinden bahsedilmektedir. “*Âb-dâr*”, “*Çaşnigir*”, “*Şarab-dâr*”, “*Câme-dâr*” gibi diğer saray memuriyetlerinin de bu ifadein şümüli içine girdiği meydandadır.

darın huzurundan ayrıldıktan sonra da, Sultan'ın has adamları (hâvâşş) ¹⁵² olan bunlar huzurda kahyorlardı. Nizâmü'l-mülk bu saray teşkilâtı mensuplarının daima hizmete amâde olmalarını tavsiye etmektedir ¹⁵³.

B. SARAY KÜÇÜKLERİ

Nizâmü'l-mülk'ün eserinde "küçükler" (kihterân) adı altında geçen saray teşkilâtı mensupları ile hangi makam sahiplerinin kastedildiği pek sarîh değildir. Bununla beraber, yukarıda işaret edildiği gibi ¹⁵⁴, bu tâbirle: "çavuş" lar (çâvuşân) in, "gece bekçi"leri (pâsbânân) nin, (saray) "nöbetçi"leri (nevbetiyan-ı hâşş) nin, "kapıcı"lar (derbânân) in ve "müstahdem" ler (ferrâşân) in, saray teşkilâtında makam sahibi olanların ¹⁵⁵ emirlerinde çalışanların kastedildiği anlaşılıyor.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu saray teşkilâtında çalışan çavuş'lara dâir oldukça tam bilgiye sahibiz ¹⁵⁶. Fakat Alp Arslan zamanında çavuş'ların rolü ve vazifeleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Yalnız Alp Arslan'ın, devlet teşkilâtına memur olarak girmeğe muvaffak olan bir Bâtını'yi, çavuş'lara dövdürdüğünü ve saraydan dışarıya attırduğunu biliyoruz ¹⁵⁷.

"Gece bekçi"leri, "nöbetçi"ler ve "saray kapıcı"ları hakkında Nizâmü'l-mülk'ün kitabında ayrı bir fasıl vardır ¹⁵⁸. Ona göre, bunlar hakkında son derece tedbirli olmak gerektir. Bunlara bakan kimseler, -yukarıda verdiğimiz bilgiye göre, her halde "vekîl-i hâşş" ve emrindekiler- kendilerini teker teker tanımalı, durumları hakkında gizliden veya açıktan tam bilgi sahibi olmalıydılar. Her gün durumlarını araştırmalıydılar. Çünkü, onların çoğu zayıf karakterli ve tamahkârdırlar; (bu sebeple) para ile çabuk aldatılabilirler. Vazifeliler, onların arasında gördükleri yabancıların durumunu dikkatle tahkik etmelidirler. Başlarındakiler, nöbete geldikleri her gece (bekçiler'in,

152 Bu tabirle her halde, *hâcibler* ve "*emir-i haras*" v. s. kastedilmiş olacak. Bu hususta bk. yukarı.

153 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 151; nşr. Halhâlî, s. 86. (28. fasıl).

154 Bk. Yukarı, s. 28.

155 Bk. Yukarı, ayn. yer: *Silâh-dâr*, *Âb-dâr*, *Çaşni-gir*, *Şarab-dâr*, *Câme-dâr Sâki'ler*, v. s.

156 Bu hususta bk. Fuad Köprülü, İ. A., mad. *Çavuş*.

157 *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 204; nşr. Halhâlî, s. 117. (42. Fasıl). Bundan naklen Fuad Köprülü, ayn. yer.

158 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 161; nşr. Halhâlî, s. 90 (34. fasıl).

nöbetçiler'in ve kapıcılar'ın) hepsini gözden geçirmelidirler; ve bu mes'eleyi gece ve gündüz aslâ ihmal etmemelidirler. Zira, bu mesele nazik ve tehlikelidir. Çok dikkatli olmak lâzımdır¹⁵⁹. Görülüyor ki, Nizâmü'l-mülk, hükümdara yapılacak suikast veya devlete karşı girişilecek darbe için, en kolay noktaları kitabında vuzuhla ortaya koymuş, gerekli tetbirleri düşünmüştür.

"Ferrâş" lara gelince, sarayda her türlü ayak hizmetini görenlerin bunlar olduğu anlaşılıyor. Ayrıca bahis konusu edildiği üzere, Sultan'la kumandanlarından Erdem arasında bu sonuncunun Bâtinî bir memur olması yüzünden çıkan hâdisede, bunlar teker teker bir araya geldikleri takdirde devlet ve onun başında bulunan Türkler için ne kadar büyük bir tehlike teşkil edeceklerini göstermek üzere, hükümdar, ferrâş' a at kıllarını bir ip halinde bükerek getirmesini emretti. Erdem bu kil demetini kıramadı¹⁶⁰.

Ferrâş'ların ne vazifelerde kullandıkları hakkında bir fikir vermek üzere hâdisenin ferrâş'larla ilgili cephesini nakl-ettik. Bu misâlin, ferrâş'ların diğer ne gibi vazifelerde kullanıldığı hakkında da bir fikir vereceği şüphesizdir.

Ferrâş'ların esas vazifeleri dışında, fırsat zuhur edince, emrinde çalıştıkları Sultan'a sadakatlarını gösteren şu hâdiseyi de nakledeyim:

Sultan'ı yaralayan Berzüm kalesi kütval'ı Yusuf Hârezmî'yi elindeki çekiçle başına vurup öldüren Câmî Nişâpûrî adlı bir ferrâş başı (*mihter-i ferrâşân*) idi¹⁶¹. Görünüşe göre, ferrâşlar arasında Türkler'den başka, nâdir de olsa, Ermeni de vardı¹⁶².

Bunlardan başka Sultan'ın muhafazasına memur hassa kıtaları varsa da, bunları askerî teşkilâtta ele alacağız.

159 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

160 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 205; nşr. Halîhâli, s. 118 (42. fasıl).

161 Bk. Râvendî, ad. geç. eser, s. 121.

162 Bk. Sadrü'd-dîn el-Huseynî, ad. geç. eser. s. 54; ayrıca bk. Sıbt, *İsl.*, 13b; *Sr.*, XIII, 13a (465 yılı hâdiseleri). Bu kaynaklar Yusuf'u çekiçle öldüren Ferrâş'ın, bir Ermeni olduğunu kaydediyorlar. Fakat onu öldüren Ferrâş'ın adını da verdiği için Râvendî'yi tercih ettik. Sadrü'd-dîn el-Huseynî ile Sıbt'ın verdikleri bilgiden Ferrâş'lar arasında Ermenilerin de bulunduğu anlaşılıyor.

Diğer taraftan ferrâşlar'ın bâzan meşum roller oynadıklarını da biliyoruz. Meselâ meşhur Arslan Besâsiri'nin oğlu, münasebette bulunduğu bir muğanniye tarafından öldürülmüştü. Muğanniye bu işi, Besâsiri'nin oğlu'nun ferrâş'ı ve aşçısı ile işbirliği yapmak suretiyle başarmıştı (1066 / 459) (Bk. Sıbt, *İsl.*, 245a; *Sr.*, 232a (459 yılı hâdiseleri).

Bu saydıklarımızdan başka, sarayda buldukları halde, saray dışında vazifeleri bulunan bazı makam sahipleri de vardır.

Bunlardan bir kısmı daimî vazifelidir; bir kısmı da meydana çıkan herhangi bir mes'elenin halli için saraydan muvakkat vazifeyle gönderiliyordu.

Saray erkânından olup, saray içinde ve dışında veya sadece saray dışında daimî vazifeyle çalışan makam sahiplerinin miktarı hakkında tam bilgiye sahip değiliz. Fakat görünüşe göre, "devlet müşrif" ini saray erkânından olduğu halde, saray içinde ve dışında vazife gören devlet adamları için misâl olarak verebiliriz¹⁶³.

"Müşrif"lik (*işrâf*) makamına tayin edilecek kimsede aranan vasıf, tam itimada şayân olmasından ibarettir. Her halde hükümdar tarafından tayin edilen "müşrif" in başlıca vazifesi sarayda olup-biteni öğrenmek ve istediği veya ihtiyaç duyduğu zaman Sultan'a arz etmektir. Müşrif, her bölge veya şehre nâmuslu ve mutemet bir nâib tayin ederdi. Böylece memleketin her tarafına gönderilen nâib'ler, Sultan'ın tasarrufu altında bulunan her şeyi (*emvâl*) muhafaza ederlerdi. Az veya çok olup-bitenler, onların malûmatı dahilinde olurdu.

Nizâmü'l-mülk, nâib'lere yaptıkları işler için hazineden maaş verilmesini tavsiye etmektedir. Böylece nâibler, reâyâ'ya yük olmayacaklar ve onlar için yeni bir ızdırap kaynağı teşkil etmeyeceklerdir. Diğer taraftan maaşlarını hazineden alan nâib'ler rüşvet almak durumuna da düşmeyeceklerdir. Nizâmü'l-mülk'e göre, nâib'lerin vazifelerini dürüstlükle yapmalarından elde edilecek fayda, kendilerine sarfedilen paranın, on misli, yüz misli fazla olacaktır¹⁶⁴.

Nizâmü'l-mülk'ün eserinden hemen hemen aynen naklettiğimiz bu müphem malûmattan, müşrif'lerin sarayı, nâib'lerinin ise, bilhassa hükümdarın has arazisini teftiş ve kontrol etmekle vazifeli buldukları anlaşılıyor. Böylece, aşağıda hükümet teşkilâtında bahis mevzuu edeceğimiz "divân-ı işrâf (*teftiş bakanlığı*)" ın dışında, doğrudan hükümdara karşı mes'ul, bir teftiş (işrâf) müessesesinin bulunduğu, müşrif'in, sarayı; nâib'lerinin ise, bütün memlekette Sultan'a ait emlâki, araziye ve diğer gelir kaynaklarını teftiş ve kontrol ettikleri söylenebilir.

163 Bk. Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. nşr. Darke, s. 78; nşr. Halhâlf s. 44 (9. fasıl).

164 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

Türk gulâm'ların saray hayatında ve teşkilâtında büyük roller oynadıklarını, bu arada "âbdâr", "silâhdâr", "câmedâr" gibi hükümdarın şahsına hizmet eden makam sahiplerinin hep gulâm'lardan olduğunu gördük. Ümerâ da bunlar arasından çıkıyordu¹⁶⁵. Bundan anlaşılıyor ki, hükümdar saray teşkilâtında esas itibariyle has gulâm'lara güvenmektedir. Nitekim askerî teşkilâtta göreceğimiz gibi, Sultan'ın emniyetini bu has gulâmlar sağlamaktadırlar. Yaralı olarak Sultan'ın ölümüne sebep olan Yusuf Hârezmi'yi, hükümdarın huzuruna iki gulâm getirmişti¹⁶⁶.

Gördükleri vazifelerin tabii neticesi olarak saray gulâm'larının diğer devlet ricâlinin hizmetindeki gulâm'lara kıyasla çok daha büyük imtiyazlara sahip oldukları tereddütsüz söylenebilir:

Alp Arslan, Bizans imparatorunu esir eden —Emîr Gûherâyîn'e ait— gulâm'ı, has gulâmları arasına dahil etmişti¹⁶⁷. Böylece Sultan bu gulâm'ı, yaptığı bu büyük hizmetten dolayı mükâfatlandırmıştı.

Saray içinde olduğu gibi, saray dışında da hükümdarın en güvendiği unsur gulâm'lardır. Bu suretle gulâm'ların muayyen bir iş için saray dışında görevlendirildikleri çok oluyordu. Bu cihet muhtelif kaynaklar tarafından teyid edildiği gibi, Nizâmü'l-mülk'ün eserinde de bu mes'eleye bir fasıl ayrılmıştır. Bu Selçuklu vezirine göre, saraydan vilâyetlere vazifeye birçok gulâm gönderilmektedir. Bunlardan bazısının ellerinde yapacakları iş için bir ferman vardır; bazısının elinde ferman da yoktur. Muvakkat vazifeye gönderilen bu gulâm'lar, paralar almak suretiyle halkı sıkıntıya sokmaktadırlar. Nizâmü'l-mülk bu hususta bir de misâl vermektedir: 200 dinarlık portesi olan bir ihtilâf (*husûmet*) için gelen bir gulâm ayrıca 100 dinar istemektedir. Bu yüzden halk yoksul düşmektedir.

Nizâmü'l-mülk, mühim bir iş olmadıkça saraydan gulâm gönderilmemesini, gönderildiği takdirde de, elinde mutlaka ferman bulunmasını ve ihtilâfı halledince alacağı ücretin ne kadar olacağının kendisine kat'î şekilde söylenmesini ve söylenenden fazla almamasının gulâm'a emredilmesini tavsiye etmektedir.

Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bu malûmattan anlaşılıyor ki, saraydan muvakkat bir vazifeye gönderilen gulâmlar, sahip oldukları imtiyazlara

165 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 132; nşr. Hâlhâli, s. 74 (28. fasıl)

166 Bk. Sıbt, *İsl.*, 13b; *Sr.*, 13a (465 yılı hâdiseleri).

167 Sıbt, *İsl.*, 262a; *Sr.*, 255b (463 yılı hâdiseleri).

168 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 168; nşr. Hâlhâli, s. 94 (38. fasıl).

güvenerek, bazan vazifelerini kötüye kullanmaktadırlar. Böylece suistimallerin Alp Arslan zamanında pek vuku bulmadığı, yine Nizâmü'l-mülk'ün başka münasebetlerle verdiği malûmata istinaden söyleyebiliriz.

Nizâmü'l-mülk eserinin başka bir feshinde¹⁶⁹ has gulâmlar (*havâss*)¹⁶⁹ in, gizlice, ikta sahiplerinin ve maliye memur (*âmil*) larının, halka zulüm yapıp yapmadıklarını tahkik etmek üzere gönderilmesini istemektedir.

Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilgiyi teyiden, Alp Arslan'ın muhtelif vazifelerle saraydan gulâm gönderdiğini biliyoruz. Meselâ o, ayrıca görüldüğü gibi, *Mervu'r-Rûd*'a sürgün ettiği eski veziri Kündürî'yi öldürtmek üzere bir gulâm göndermişti. Hâtun'un ve Kündürî'nin arkadaşı olan *Mervu'r-Rûd* reisi'nin Sultan nezdindeki şefaati kararı değiştirmede. Sultan bu defa iki gulâm gönderdi. Bunlar emri yerine getirdiler¹⁷⁰.

Sultan'ın dayısı Abdu'r-Rahmân, evinde misafir olduğu zengin bir Heratlı'yı, servetine ve sarayına konmak maksadiyle, gizlice puta taptığını iddia ederek, Alp Arslan'a şikâyet etmişti. Sultan, bu zengin Heratlı'yı huzuruna davet etmek üzere bir gulâm'ını göndermişti¹⁷¹.

III

SARAY HAYATI

Saray hayatından kastımız, esas itibariyle, devletin başında bulunan ve bütün selâhiyetlerin kaynağı olan hükümdarın saray hayatıdır. Esasen şimdiye kadar verdiğimiz bilgiden anlaşılmuştur ki, maddî ve manevî hâkimiyet alâmetleri, saray teşkilâtı, hep başta bulunan hükümdarın dışa ve içe karşı haşmet ve debdebe içinde gösterilmesi, rahat ve huzur içinde yaşamasını temin edecek nizamın kurulması ve korunması maksadını güdüyordu. Hulâsa, her şey hükümdar içindi. Hükümdar merkezdi. Herşey ve herkes onun etrafında dönüyordu. Bunu Alp Arslan ve halefi Melikşâh zamanında sivil teşki-

¹⁶⁹ Nizâmü'l-mülk'ün *havâss*' kelimesi ile *gulâmlar*'ı kasdettiği hakkında bk. *Siyâset-nâme*, *ayn. yerler*.

¹⁷⁰ Bk. Sıbt, *İsl.*, 241b; *Sr.*, 227b (457 yılı hâdiseleri).

Selçuklu sarayında kaç *gulâm*'ın bulunduğu hakkında açık bilgimiz yoktur. Halbuki *el-Muktedir billâh* zamanında (908 - 932) *Abbâsî* sarayında dört bini beyaz, üç bini siyah olmak üzere 7000 hizmetkâr (hâdim = müstahdem) dan başka 4000 *gulâm* bulunuyordu (bk. *Hatib Bağdâdî, Tarih Bağdâd*, I, s. 101). Selçuklu sarayında bundan daha az sayıda *gulâm* bulunmuş, şüphesiz, düşünülemez.

¹⁷¹ Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Dark e, 169, vd.; nşr. Hâlhâlî, s. 95 (38. fasıl).

lâtın başı olarak, vezirlik makamını işgal eden Nizâmü'l-mülk'ün eserinde ağırlık noktasını hükümdar ve saray mes'elelerinin teşkil etmesinden de anlamak mümkündür. Bu ciheti, mülkî ve askerî teşkilâtı bahis konusu ederken de müşahede edeceğiz.

Şüphesiz, her devlet adamı gibi, hükümdarın da bir resmî, bir de hususî hayatı vardır. Onun sürdüğü birbirinden farklı bu iki hayatın sınırlarını kati olarak çizmek mümkün değildir. Zira, yukarıdan beri belirtmeğe çalıştığımız saray teşkilâtında vazifeli olanlar, umumiyetle, hükümdarın resmî hayatı esnasında da, hususî hayatı esnasında da kendilerine verilen hizmetleri yerine getiriyorlardı¹⁷². Sonra, hükümdarın kendisi hâkimiyet sembollerini hususî hayatında da kullanıyordu¹⁷³. Diğer taraftan, aşağıda görüleceği üzere, içki meclisi (*meclisü's-ş-şurb*) esnâsında bile hükümdar bazan resmî mahiyeti haiz çok mühim kararlar alıyordu. Meselâ Alp Arslan veziri 'Amîdü'l-mülk Kündürî'nin azil ve tevkif emrini böyle bir mecliste vermişti¹⁷⁴.

Hükümdarın resmî hayatıyla hususî hayatı birbiri içine ne kadar girmiş bulunursa bulunsun, mes'elenin vuzuhla ortaya konabilmesi için, hükümdarın her iki hayatını ayrı ayrı ele almak zarureti meydandadır. İşte bu zarurettir ki, biz de hükümdarın, önce resmî hayatını, sonra da hususî hayatını ele alacağız.

A. HÜKÜMDARIN RESMÎ HAYATI

Hükümdarın resmi hayatı demek, yukarıdanberi izah ettiğimiz, hükümdarlık elbisesi veya Halife'nin hil'at'ı, tâc, taht ve çetr, (hattâ belki de bayrak) gibi hâkimiyet alâmetleriyle techiz edilmiş olduğu, vazifeli olan saray teşkilâtı mensuplarının hepsi yerlerini almış buldukları halde, sivil ve askerî teşkilât mensuplarının, durum ve şartlara göre, bâzan hepsini, bâzan da bir kısmını, veya sosyal hayatta sivrilmiş ilim ve irfan sahiplerini kabûl etmesi suretiyle sürdüğü –saray içi veya saray dışı– hayatı demektir.

Böylece yapılan toplantılarda muayyen bir iş müzakere edilerek, karara bağlanır; bizzat hükümdar adalet dağıtır; veya tâbi hükümdarların ve yabancı elçilerin kabûlü gibi bir merasim icra edilirdi. Aynı dekoru hükümdarın sefere çıkışı esnâsında da görmek mümkündür.

172 Bk. Yukarı: *Saray Teşkilâtı*.

173 Bk. Yukarı: *Taht ve Taç*.

174 Bk. Sıbt, *İsl.*, 240a; *Sr.*, 224b (457 yılı hâdiseleri). Bk. aşağı, *Hükümdarın Hususî Hayatı*.

Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilgiye göre, hükümdarın saray içi resmî hayatı başlıca iki esas altında toplanabilir:

1- Münferit kabul. Hükümdar muayyen bir mes'ele için kendisiyle görüşmek isteyen devlet erkânından birini veya birkaçını kabul ettiği zaman münferit kabul bahis mevzuudur¹⁷⁵. Şüphesiz, hükümdarın kendisi de, devlet erkânından herhangi birini çağırıp, görüşmek isteyebilir. Bu da münferit kabul kategorisine girer.

2- Toplu kabul. Hükümdar bazan yukarıda saydığımız herhangi bir resmî devlet işi dolayısıyla, veya her halde dinî bayramlar ve hattâ veliaht v. s. gösterme münasebetiyle bir toplantı tertip etmek (*bâr dâden*) lüzumunu duyabilirdi.

1. Münferit Kabûl

Her iki çeşit kabûlde olduğu gibi, hükümdarın, aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz hususî hayatı çerçevesine giren kabûllerde de umumiyetle aynı usuller, aynı protokol kaideleri tatbik ediliyordu. Bu itibarla bu hususlarda hükümdarın hususî hayatından bahsederken bilgi vereceğiz. Yalnız Nizâmü'l-mülk'ün münferit kabûller esnasında gözönünde bulundurulmasını tavsiye ettiği bâzı noktalar var ki, onları burada bahis konusu etmek lâzımdır.

Hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyen devlet büyükleri (*buzurgân*)-ni ve başları (*serân*) nı kabûl edip etmeyeceği, herkesin görebileceği bir yerde, her halde saray kapısında bulunan perdeden anlaşılıyordu. Eğer perde kaldırılmış durumda ise, bu, hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyenleri kabul edeceğine delâlet ediyordu. Eğer perde indirilmiş durumda ise, bu, o gün hükümdarın hiç kimseyi kabûl etmeyeceği mânâsına geliyordu. Bâzan hükümdar, devlet erkânından birini veya bir gurubu kabul ettikten sonra perde indirilebilirdi. Bu hükümdarın kabûl ettiklerinden başkasını veya başkalarını o gün artık huzuruna almayacağını gösterirdi.

Hükümdarla mülâkat yapmak isteyen devlet büyükleri (*buzurgân*) ve başlar (*serân*), kabûl günü olup olmadığını öğrenmek üzere, saray (*dergâh*) a maiyetlerinden ath¹⁷⁶ gönderirlerdi. Perde kaldırılmış durumda ise, saraya gelirler; indirilmiş durumda ise, o gün hükümdarın kimseyi kabûl etmeyeceğini anlardı.

175 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 151 - 2; nşr. Halhâlî s. 86 (29. fasıl).

176 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

Nizâmü'l-mülk'e göre, devlet büyükleri'ne ve başlar'a saraya kadar gelip de, pâdişahı göremeden dönmek kadar ağır gelen başka bir şey yoktur. Nizâmü'l-mülk, devlet erkânının resmî işler için hükümdarla temaslarının kolayca temin edilmesine büyük ehemmiyet vermekte, Pâdişah için hiçbir tetbir (tertîb) in onları sık sık kabûlden daha iyi olamayacağı mütalâasında bulunmakta , temas edememeleri hâlinde, bundan gerek hükümdarı şahsı bakımından, gerekse devlet işleri bakımından şumullü neticeler çıkarmaktadır. Gerçekten, ona göre, saraya defalarca gelip de, hükümdarı göremeyen devlet büyükleri, padişaha iyi gözle bakmazlar, düşmanca bir tavır takınmağa başlarlar. Diğer taraftan huzura kabûllerin nâdir olması yüzünden işler yüz üstü kalır. Reâyâ (*ra'îyyet*) da sıkıntıya düşer. Fesatçılar cür'etlerini artırırlar, memleketin ve ordu mensuplarının halleri perişan olur.

Nizâmü'l-mülk, eserinde "büyükler" ve "başlar" (buzurgân ve serân) ile kimleri kastettiğini tasrih etmek suretiyle, hükümdarın huzuruna girenler hakkında bize bir fikir vermektedir: Bunlar, vâliler (sâhib-i tarafân), ümerâ, seyyidler (sâdât) ve imamlar (e'imme) dir¹⁷⁷. "Sâhib-i tarafân" terimiyle vasal hükümdarların da kastedildiği düşünülebilir. Burada zikredilmemesine rağmen huzura münferit kabûl edilenlerin başında şüphesiz bizzat vezir gelmektedir¹⁷⁸. Hattâ hükümdarın vezirle eyâlet (vilâyet), ordu (leşker), para (vücûh-i mâl), imar (imaret) işlerini ve düşmanlara karşı alınacak tedbirleri v. s. yi konuştuğunu biliyoruz¹⁷⁹.

Huzura kabûl edilmemeleri veya nâdir kabul edilmeleri hâlinde bunun doğuracağı ileri sürülen mahzurlar daha ziyade melikler, vâliler, ümerâ ve diğer devlet erkânıyla ilgilidir.

Bu saydıklarımız hükümdarın huzuruna kabûl edildikleri zaman, saray teşkilâtı mensuplarının nasıl bir tertiple taht'ın etrafında ve arkasında -rütbe ve derecelerine göre, bir kısmı ayakta, bir kısmı oturmuş olarak- yer almış bulduklarını yukarıda gördük. Kabûl edilenlerin hükümdara "hidmet" (*ubûdiyet*) i nasıl yerine getirdikleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Yalnız pek az kimsenin hükümdarın elini öpmek imtiyazına sahip olduğunu biliyoruz. Galiba bu imtiyaz, hemen hemen sadece hânedan âzasına bahşediliyordu. Zira, hânedanın pek yaşlı üyelerinin bile, bâzan küçük

177 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 151; nşr. Hâlhâlî, s. 86 (28. fasıl).

178 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153; nşr. Hâlhâlî, s. 87. (30. fasıl).

179 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

yaşta bulunan Selçuklu Sultanı'nın elini öptüklerini biliyoruz¹⁸⁰. Eğer hükümdar, devlet erkânından birine elini öpmeğe müsaade ederse, bu, onun için büyük şereftir. Görünüşe göre, devlet erkânı ne kadar büyük makamlar işgal ederlerse etsinler, umumiyetle, hükümdarın eteğini veya çok defa (önünde) yer öpebiliyorlardı¹⁸¹.

Nizâm ü'l-mülk, büyüklerin ve hükümdarın has adamlarının, yani muhafazasına memur kumandanların, saray teşkilâtı mensuplarının dışında kalkanların, yani yukarıda zikredilen vâli, ümerâ, sâdât, ve eimme (bî-rûniyân) nin, hükümdarı görüp hizmet şartlarını yerine getirdikten sonra, maiyetlerindeki adamlarıyla beraber, hükümdarın huzurundan ayrılmaları gerektiğini açık olarak kaydetmektedir¹⁸². Yine o Sultan'ın has adamlarının (hâsegiyân ve havâss) huzurda kalmalarını, fakat, maiyetlerindeki gulâm'ların milâkata gelenler ve maiyetindekilerle beraber huzuru terketmelerini, diğer taraftan silâhdâr, abbdâr, çaşnigir gibi tören esnasında vazifeli olanların da huzurda kalmalarını söylemektedir. Söylemeğe hacet yoktur ki, hâsegiyân ile saray teşkilâtı mensupları, aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz toplu kabuller esnasında hazır bulunuyorlardı ve toplantı (bâr) son bulduktan sonra da, tıpkı münferit kabûllerde olduğu gibi, hükümdarın huzurunda kahyorlardı.

Hükümdara karşı en yakınının bile nasıl davrandığı, hürmette kusur eden bir vasal hükümdarın ne muameleye maruz kaldığı hususunda şu enteresan misâli zikrelelim:

Sultan bir seferi esnasında *Hârezm*'e vardığı zaman, vezir Nizâm ü'l-mülk'ün, kendisini karşılayan "hadem" (hizmetkârlar) vasıtasıyla takdim ettiği deri torba (sebha) dan bir avuç dolusu altın dinar alarak, en büyük oğlu Ayaz'a uzattı. İki dizi üzerinde koşan oğlu, Sultan'ın önünde yer öptü, sonra da babasının elinden dinarları aldı ve yine iki dizi üzerinde yerine döndü. Sultan aynı hareketi, vasal hükümdarlardan Hezâresb'e yaptı. Hezâresb, yerinden kalktı, yer öptü. Sultan'a doğru yürüdü. Sultan'ın elinden dinarları aldı yine aynı şekilde yerine döndü.

180 Meselâ taht mücadelesine girişen Kirman Selçuklu Hükümdarı Kavurd, esir edilip huzura getirildiği zaman, amcası olduğu halde, genç Selçuklu Sultanı Melikşah'ın elini öpmüştü (bk. Sıbt, *İsl.*, 10a; Sr., XIII, 8a (465 yılı hâdiseleri).

181 Buna dâir Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlarına ait olmak üzere bir çok misâllere sahibiz.

182 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

183 Bk. *Siyâset-nome*, ayn. yerler.

Hezâresb'in, oğlu gibi iki dizi üzerinde koşmaması karşısında Sultan'ın çok kızdığını, bu şekilde hürmet ve tazimde kusur etmesini aynı Sultan'ın, Hezâresb'in kendi tâbi'liğinden çıkararak, istiklâl peşinde koştuğu şekilde tefsir ettiğini ve Selçuklu hükümdarının bu ağır ithamları karşısında düştüğü korkuyu ayrıca belirtmiştik¹⁸⁴. Hezâresb, böyle hareket ederken kötü bir maksat gütmeyişini, bu şekilde davranmanın kendi âdetlerince en büyük hürmet mânâsına geldiğini söyledi ve kendisini Nizâmü'l-mülk'ün de şefaatiyle ölümden zor kurtardı.

Bu hususta küçük bir misâl daha verelim:

Alp Arslan adına hutbe okutmak suretiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olmayı kabul ettiğini gördüğümüz Haleb Mirdâsoğulları hükümdarı Mahmud'n bu Selçuklu hükümdarı tarafından huzuruna çağırıldığı zaman korkusundan gelmediğini, bu yüzden Alp Arslan ile Mahmud arasında uzun süren müzakereler olduğunu, Selçuklu hükümdarının, huzuruna gelip ubudiyetini arz etmek suretiyle itaatını fiilen göstermedikten sonra adına hutbe okutmasının, para bastırmasının hiçbir kıymet ifade etmediğini söylediğini, neticede annesinin bir gece Mahmud'un elinden tutarak, onu, Sultan'a götürdüğünü ayrıca görmüştük¹⁸⁵. Sultan, kendisine muhabbet gösterdi ve hürmet etti ise de, kalesine dönmesini, lâyük olduğu ikramı göstermesi için ertesi gün gelmesini söyledi. Ertesi gün Mahmud, tabii Sultan Alp Arslan'ın emri ile, vezir Nizâmü'l-mülk, hâcibler ve hükümdarın saray teşkilâtı mensupları (*havâşş*) karşıladılar. Kaynak, Sultan'dan başka bütün devlet erkânının karşılama törenine katıldıklarını kaydetmektedir. Böylece resmi merasimle karşılanan Mahmud, Sultan'ın huzuruna girdi; tabii yer öpmek suretiyle ubudiyetini arzetti¹⁸⁶. Kendisine *hi'at* olarak neler verildiğini ayrıca görmüştük¹⁸⁷.

Bu iki misâl, Alp Arslan'ın *vasal* hükümdarların huzuruna gelerek, usul ve kaidesine göre ubudiyetlerini arzetmelerine ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermiştir sanırız.

Nizâmü'l-mülk, eserinin bir faslında hükümdarı haftada iki defa, hâkim sıfatı ile, mutlaka, adaleti bizzat yerine getirmesini tavsiye etmektedir¹⁸⁸.

184 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Alp Arslan Zamanında Devletin Yapısı"* bahsi.

185 Bk. Mehmet Altay Köymen, *ayn. yer.*

186 Bk. Sıbt, *İsl.*, 260b; *Sr.*, 253a (463 yılı hâdiseleri).

187 Bk. Yukarı, *Ṭırâz*.

188 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 19; nşr. Halhâlî, s. 9 (3. fasıl).

Bu esnada diğer kabûllerde gördüğümüz gibi, hükümdarın lüzumlu hâkimiyet sembolleri ile techiz edilmiş olduğu ve ilgili saray ve devlet teşkilâtı mensuplarının hazır buldukları muhakkaktır. Bu sebeple hükümdarın nefsinde topladığını gördüğümüz üç selâhiyetten biri olan yargı (*kazâ*) selâhiyetini yerine getirmesini, aynı zamanda resmi hayatı çerçevesi içinde mütâlaa ediyoruz. Bu hususta adli teşkilâttan bahsederken daha fazla bilgi vereceğiz.

Selçuklu hükümdarının *vasal* hükümdarları olduğu gibi, yabancı devletlerin gönderdikleri elçileri de, ilgililerin katıldıkları bir merasimle kabûl ettiği malûmdur¹⁸⁹. Şu halde bu türlü kabûlleri de hükümdarın resmi hayatından sayıp, "münferid kabûl" kategorisine sokmak gerekir. Diğer taraftan, elçi gönderme ve elçi kabûl etme, böylece hükümdarın resmi hayatı çerçevesine girdiği gibi, hükümdarlık âdet ve ananeleri çerçevesine de girer. Biz de hükümdarlar arasında karşılıklı elçi göndermenin bu cephesini ayrıca ele alacağız.

2. Resmi Toplu Kabûller

Hükümdarın toplu kabûllerine gelince, Nizâmü'l-mülk eserinde, bu türlü kabûller için şu iki terimi kullanmaktadır:

- 1- Bâr-ı hâşş,
- 2- Bâr-ı 'âmm¹⁹⁰.

Nizâmü'l-mülk birinci terimle, hükümdarın ileri gelen devlet teşkilâtı mensuplarını toptan kabul etmesini kasetmektedir. O, hükümdarın devlet teşkilâtı dışında kalanları huzuruna toptan kabûl eylesini ifade etmek üzere ikinci terim'i kullanmaktadır. Diğer taraftan, yine Nizâmü'l-mülk'ün eserinde bu iki terim, aşağıda görüleceği gibi, daha ziyade hususi maksatlarla tertib edilen toplantıları göstermektedir. Fakat Selçuklu vezirinin, eserinde açık olarak kaydetmemesine rağmen, bu umumî terimlerin, aynı zamanda devlet işleri için hükümdarın huzurunda yapılan resmi toplantılar için de kullanıldığı ileri sürülebilir.

Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, hükümdarın devlet işleri için Selçuklu devlet erkânını toplu olarak huzuruna kabûl ettiği hususunda açık bilgi vermemektedir. Öyle görünüyor ki, Sultan harp meclisleri gibi meseleler dışında bütün devlet erkânını sık sık toplantıya çağırılmamaktadır. Mamafih

189 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 120 vd.; nşr. Halhâli, s. 68 (21. fasıl).

190 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153; nşr. Halhâli, s. 87 (30. fasıl).

Nizâmü'l-mülk, eserinin bir yerinde, bir iş yapacağı veya kendisinin önüne bir iş getirildiği zaman, hükümdarın, ihtiyarlar (*pirân*) la, itimadını kazanmış olanlar (*havâ-hâhân*) la ve kendi devlet ileri gelenleri (*evliyâ-yı devlet-i hîş*) ile meşveret etmesi gerektiğini kaydetmektedir¹⁹¹. Metin doğru ise hükümdarın, teşkilât dışındakilerle olduğu gibi, kendi teşkilâtı ileri gelenleri ile de istişare etmesi tavsiye edildiği görülmektedir ki, nâdir de olsa, böyle toplantıların yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da gördüğümüz gibi, devlet adamları, lüzum gördükleri zaman, tek tek veya küçük guruplar halinde hükümdarla görüşüyorlar, sahalalarına ait devlet işleri hakkında hükümdara bilgi veriyorlar ve hükümdardan yeni direktifler alıyorlardı. Görünüşe göre, hükümdarın, yukarıda bahis konusu ettiğimiz devlet işleri için en çok temasta bulunduğu devlet adamı, hükümetin başı olan vezirdir¹⁹². Alp Arslan'ın, Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, kendi zamanında da sarayda kalmasına müsaade ettiği vezir Kündürî ile ne kadar sık görüştüğünü ayrıca görmüştük¹⁹³. Böylece hükümdar bir devlet işi için, bütün devlet erkânını huzurunda toplamak ihtiyacını pek duymuyordu. Şu halde hükümdar devlete ait işleri görüşmek ve istişarelerde bulunmak için daha ziyade devlet teşkilâtı dışında olanlarla resmi mahiyeti haiz toplu görüşme (*bâr-ı 'âmm*) ler yapıyordu. Böylece meydana gelen toplantıya "meclis-i 'âmm" deniyordu ve devlet teşkilâtı mensupları ile yapılan toplantı (*bâr-ı hâşş*) ile farkı belirtmek için bu terim kullanılıyordu. Zira "meclis-i 'âmm"lara biraz yukarıda bahsettiğimiz gibi, devlet teşkilâtı dışında kalanlar katılıyorlardı. Nizâmü'l-mülk eserinin bir yerinde, bu meclislere âlimler (*dânâyân*) in ve dünya görmüş (tecrübeli) ler ve ihtiyarlar (*pirân-ı cihân-dîdegân*)¹⁹⁴; diğer bir yerinde de¹⁹⁵ ihtiyarların, hükümdarın taraftarlarının ve devlet ileri gelenlerinin katıldıklarını kaydetmektedir. Aynı Nizâmü'l-mülk, devlet teşkilâtı mensuplarının, hükümdar huzurundaki toplantılarıyla devlet teşkilâtı dışındakilerinin yine hükümdar huzurundaki toplantılarını, yukarıda işaret edildiği gibi, ayrı ayrı terimler kullanmak sureti ile birbirinden kati şekilde ayırmaktadır. Bu sebeple *Siyâset-nâme*'nin bir neşrinde gösterilmesine rağmen, devlet teşkilâtı ileri

191 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Halhâlî, s. 66; Darke (s. 117) ve Schefer neşrinde

أولياً دولت خویش ibaresi yoktur (28. fasıl).

192 Bk. Yukarı.

193 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tahtına Çıkması ve Devlete Verdiği Yeni Düzen"* bahsi.

194 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 116; nşr. Halhâlî, s. 66 (28. fasıl).

195 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 117; nşr. Halhâlî, s. 66 (28. fasıl).

gelenlerinin ayrı; âlimlerin ve ihtiyarların yine ayrı zamanlarda hükümdarın huzurunda toplandıkları söylenebilir.

Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, âlimler ve ihtiyarlar meclisinin, istişare maksadiyle, hükümdar tarafından resmen toplantıya çağırılması hususuna adı geçen eserinde uzun bir fasıl tahsis etmiş ve istişare müessesesinin önemini belirtmeye çalışmıştır¹⁹⁶. Bununla beraber, yine, o, bu şekilde yapılan toplantıya—umumi olarak verdiği (meclis-i 'âmm, bâr-ı 'âmm gibi) adlar dışında—toplantı maksadına uygun hususi bir ad vermemektedir. Ancak toplanma maksadı göz önünde tutulmak sureti ile, bu şekilde meydana gelen “âlimler ve ihtiyarlar meclisi” ne “müşâvere meclisi” veya “meşveret meclisi” adını vermek pekâlâ mümkündür. Zaten eserin başlığında ve metninde “müşâveret” ve “meşveret” kelimeleri geçtiği gibi¹⁹⁷, hükümdarın tertip ettiği hususi toplu görüşmeler tasvir edilirken de “meclis” kelimesi geçmektedir¹⁹⁸.

Nizâmü'l-mülk, “müşâvere meclisi”nin toplantı zamanlarıyla meclise katılacakların miktarı hakkında hiç bilgi vermemektedir. Fakat öyle görünüyor ki, toplantı zamanı ve toplantıya katılacakların miktarı tamamiyle hükümdarın takdirine terkedilmişti: Hükümdar lüzum gördüğü anda, meclise katılmak vasfını hâiz olanlardan lüzum gördüğü kimseleri huzurunda yapılacak toplantıya çağırıyordu. Toplantıya katılacaklarda hükümdarın itimadını kazanmış olmak vasfının aranması da, “müşâvere meclisi”nin kaç kişiden meydana geldiğini kati olarak söylemeye, şüphesiz, imkân vermemektedir. Zira hükümdarın itimadını kazanmış âlimin ve tecrübeli ihtiyarın sayısı, zaman zaman pekâla artıp eksilebilirdi.

Toplantı zamanı ile toplantıya katılacakların miktarının ve toplantıda konuşulacak mevzuların tamamiyle hükümdarın arzusuna tâbi olması, “müşâvere meclisi”nin, Batıda olduğu gibi, zamanla, hükümdarın hudutsuz selâhiyetini sınırlandıracak daimi bir hukuk müessesesi haline gelmesine mâni olmuştur denebilir.

Nizâmü'l-mülk, “müşâvere meclisi”nin lüzum ve ehemmiyetini belirtmek maksadı ile, konuya müşâverede bulunmanın faydalarından bahsederek giriyor. Ona göre, (karşılaşılan) işleri, (başkalarına) danışmak, insanın fikir kuvveti kazanmasını, tam fikir sahibi olmasını ve ileriye görmesini te-

196 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 113 vdd; nşr. Halhâlî, s. 64 - 65 (17. fasıl).

197 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

198 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153; nşr. Halhâlî, s. 87 (30. fasıl).

min eder. Çünkü herkesin bir bilgisi vardır; birisi daha çok, diğeri daha az olmak üzere herkes bir şey bilir. Kimisinin bilgisi vardır, tatbik edemez, tecrübesi yoktur. Başka birisi hem aynı bilgiye sahiptir, hem de o bilgiyi tatbik eder; (çünkü) tecrübelidir. Nizâmü'l-mülk, bu hususta bir de misâl veriyor: Biri vardır, hastalığın ilâcını kitaptan okumuştur, bütün ilâçların adlarını ezbere bilir. Sonra başka biri vardır, aynı ilâçları hem bilir, hem de o ilâçlarla hastalıkları tedavi eder. (Çünkü), o, o ilâçları defalarca tecrübe etmiştir. Şimdi bu sonuncu kimse, (nazari bilgi sahibi) ötekisiyle asla bir değildir.

Nizâmü'l-mülk, esas konudan uzak bu misâli müteakip, diğeri bir misâle doğrudan doğruya konuya girer: Ona göre, tıpkı bunun gibi, biri vardır ki, birçok seyahatler yapmıştır, dünyanın büyük kısmını görmüştür, (hayatın) sefasını da, cefasını da (*germ u serd*) tatmıştır, hâdiselerin içinde yoğrulmuştur. Şimdi bu kimse, hiç seyahat etmemiş, memleketi tanımamış, hâdiselerin içinde yoğrulmamış bir başka kimse ile, şüphesiz, hiç bir zaman bir tutulamaz.

Nizâmü'l-mülk, verdiği şahsi bu iki misâlden sonra bu konuda başkalarının, her halde kendisinden öncekilerinin fikirlerini naklederek şöyle devam eder: (İşler hakkında) âlimler ve cihan görmüş ihtiyarlarla tedbir almak icab eder, birinin kuvvetli hafızası vardır, hâdiseleri (*kâr-hâ*) çabuk görür; başka biri ise daha geç anlar ve işi daha geç kavrar.

Bundan sonra Nizâmü'l-mülk, âlimlerden naklettiğini söylediği şu dikkate şayan fikirleri kaydeder: Bir kişinin aldığı tedbir, bir kişilik kuvvete; iki kişinin aldığı tedbir, iki kişilik bir kuvvete; on kişinin aldığı tedbir ise, on kişilik bir kuvvete tekabül eder. Tedbir alan kişiler ne kadar çok olursa, kuvvet de o kadar fazla olur. Bir kişinin kuvveti, iki kişininkinden daha az olacağına göre, on kişinin alacağı tedbir de, üç kişinin alacağı tedbirden elbette daha kuvvetli olacaktır.

Bunu müteakip, Nizâmü'l-mülk, Tanrı'nın, Âdem - oğulları arasında hiç kimsenin kendisi kadar âlim olmadığına herkesin müttefik olduğu Peygamber Muhammed'e, bir âyetle, karşısına çıkacak işlerde "meşveret" yapmasını emrettiğini ehemmiyetle kaydetmektedir.

Selçuklu veziri, böylece, sahip olduğu vasıflar dolayısı ile meşverete hiç de ihtiyacı olmayan Peygamber'e bile, Tanrı müşâvereyi emrettikten sonra, hükümdarların istişareye çok daha fazla muhtaç olduklarını söylemek istiyor. Onun çok mantıkî bir fikir silsilesi içinde bu neticeye vardığı müşahade ediliyor. Nitekim, Selçuklu veziri artık doğrudan konuya girerek, "meşveret" işini, hükümdarlar için de Tanrı'nın emri gibi göstermeğe çalışmaktadır.

Bunu müteakip, hükümdarın, yapacağı bir işi veya karşısına çıkan bir mes'eleyi ihtiyarlarla ve itimadını kazanmış kimseler (*havâ-hâhân*) le, "meşveret" etmesi gerektiğini açıkça ifade eden Nizâmü'l-mülk, müşâvere meclisi'nin, hükümdar tarafından getirilen mes'eleyi nasıl müzakere ettiği hakkında şu dikkate değer bilgiyi vermektedir:

Meclise katılanların herbiri, getirilen mes'ele hakkında fikirlerini söylerler ve aynı mes'eleye dair hükümdarın fikrini birbirlerinin fikirleriyle karşılaştırırlar. Meclis üyeleri birbirlerinin sözlerini ve fikirlerini duyup ölçünce, doğru fikir meydana çıkar. En doğru "tedbir", müşâvere meclisi üyelerinin fikirleri- ('aklhâ) nin birleştiği tetbirdir. Hükümdarın bunu tatbik etmesi lâzımdır. İşler için meşverette bulunmamak, fikir zayıflığına delâlet eder. Böyle bir kimseye "hod-gâm" derler. Hiçbir iş insansız yapılamadığı gibi, hiçbir meşguliyet (*şugl*) de istişâresiz (bî-meşveret) iyi netice vermez.¹⁹⁹

İşte Nizâmü'l-mülk'ün, "müşâvere meclisi", teşekkül tarzı, selâhiyeti, müzakere ediş ve karar alış şekli hakkında verdiği malûmatı, hemen, hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz. Bu malûmat, ayrıca tahlil ve tefsire ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır. Yalnız, adının "müşâvere meclisi" olmasına rağmen, verdiği kararların hükümdar tarafından aynen tatbik edilmesinin istenmesine bakılırsa, Nizâmü'l-mülk'ün bu meclise, istişare müessesesi statüsünün çok üstünde bir selâhiyet vermek gayesini güttüğü derhal farkediliyor.

Nizâmü'l-mülk, "müşâvere meclisi"nin verdiği kararların kati mahiyeti hâiz olduğu ve hükümdarın bunları tatbik etmesi gerektiği hususunda ne kadar ısrar ederse etsin, bu kararların hükümdarı aslâ bağlamadığını yukarıda gördük²⁰⁰.

Gündemine hâkim olmayan, buna mukabil önüne getirilen mes'eleyi tam selâhiyetle karara bağlayan "müşâvere meclisi", bu hâliyle eski Türk kurultaylarını hatırlatmaktadır²⁰¹. Nizâmü'l-mülk'ün "müşâvere meclisi" ne bu kadar ehemmiyet vermesinin bir sebebinin de, bu meclisin, eski bir Türk müessesesi oluşunda aramak yanlış olmaz sanırız. Bunun en açık delili, normal islâmî müesseselerden bahsettikten sonra, sonunda muhtelif zaman-

199 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 116 - 7; nşr. Halhâlî, s. 65 - 67 (17. fasıl).

200 Bk. Yukarı, s. 5.

201 1040 yılında vuku bulan Dandanakan Meydan Muharebesi'ni müteakip, başta hükümdar tayini olmak üzere, ortaya çıkan bir çok meseleleri halletmek için toplanan Kurultay için bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, III, DTCF Dergisi, c. XVI, sayı: 3 - 4, s. 57 - 63.

larda hâkimiyet sürmüş hükümdarların hayatından misâller veren ve hikâ-kâyeler anlatan Nizâmü'l-mülk'ün bu mes'eledede hiçbir misâl vermeme-sidir. Filhakika, Nizâmü'l-mülk'ün bu meclise çok ehemmiyet verdiği, bu meclis vasıtasıyla hükümdarın selâhiyetlerini tahdit etmek suretiyle devlet idaresine yeni bir istikamet vermek gayreti içinde bulunduğu dikkati çekmek-tedir.

Yukarıdanberi verdiğimiz izahat, hükümdarın saray içi resmî hayatı hakkında bir fikir vermiştir sanırız.

Hükümdarın saray dışı resmî hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Bununla beraber yukarıda verdiğimiz izahattan, hükümdarın saray dışı resmî hayatı hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Hükümdar saray dışında sefer halinde ise, resmî hayatına saray içindeki hayatı esnasında bulunmayan yeni bir unsur, at unsuru karışmakta ve büyük rol oynamaktadır. Bu yeni un-surun icabettirdiği bazı yeni tedbirlerin alınacağı ve bazı protokol kaidelerinin de konacağı kendiliğinden anlaşılır.

Hükümdar saray dışında konaklarsa, bu takdirde sürdüğü hayatın tabii neticesi olarak, bu defa sarayın yerini bir nevi hâkimiyet sembolü sayılabilecek olan hükümdarlık çadırı alır. Tahmin edileceği gibi, seferler dolayısıyla hüküm-darın hayatı, saraydan fazla çadırdadır geçiyordu. Nitekim Nizâmü'l-mülk'ün eserinde, şüphesiz şehirler dışında çadırların kurulduğu "*sahra*" kelimesi sık sık geçmektedir²⁰².

Hükümdarın saray içi hayatı hakkında ileri sürdüğümüz umumî mülâ-hazaları, saray dışı hayatı hakkında da söyleyebiliriz:

Hükümdarın saray dışındaki resmî hayatı ile yine saray dışındaki hususî hayatı arasında kati bir sınır çizmek imkânsızdır. Hükümdar sarayını ister bir sefer için terketsin, isterse, meselâ, avlanma veya seyran eylemek için ter-ketsin, kendisi için saray hayatındaki usul ve kaidelerin tatbik edildiği, tet-birlerin alındığı tereddütsüz söylenebilir. Yalnız sarayda iken şahsına hizmet eden bazı erkânın daha fazla rol oynamalarına mukabil, saray dışında diğer bazı erkânın daha fazla rol oynadıkları muhakkaktır.

Saray içindeki resmî ve hususî hayatında olduğu gibi, saray dışı resmî ve hususî hayatında da gözönünde tutulan esas, hükümdarın mümkün olduğu kadar ihtişam içinde görünmesini temin etmektir. Meselâ hükümdarı, önünde giden çavuşların, etrafını çeviren kumandanların ve arkasından gelen hassa

202 Meselâ bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 203, 162 (36. fasıl); nşr. Halhâlî, s. 91. 116 (42. fasıl).

kit'alarının arasında, giydiği elbisesi, başının üstünde tutulan çetr'i, önünde taşınan bayrağı, bindiği altın eyerli ve üzengili atıyla, tâ uzaktan tanımak mümkündür.

Şehirden çıkarken, veya bir şehre varırken maiyetinde bulunan devlet erkânı ile uğurlayıcıların ve karşılayıcıların atlarından indikleri, hükümdara refakat eden devlet erkânının ve varsa vasal hükümdarların, hükümdar atlarına binmelerini emredinceye kadar, onun yanında yaya yürüdükleri malumdur. Bu esnada maiyetindeki vasal hükümdar veya hükümdarların Sultan'a ait atın örtü (*gâşiyeye*) lerini omuzlarında taşıdıkları şüphesizdir.

Şehir dışında konaklayan hükümdarın çadırının nerede kurulmuş bulunduğunu derhal anlamak mümkündür. Zira görünüşe göre, hükümdarın çadırı, mutâd olarak, sembolü olan renkte, şu halde kırmızı renkteydi.

Taht, tâc gibi maddî hâkimiyet sembolleri birlikte taşındığı için, hükümdar çadırda da kalsa, tahtına oturur ve başına tâcını kordu. Bu esnada saray içi resmî hayatındaki tertip ve düzenin aynen tatbik edildiği tereddütsüz söylenebilir.

B. HÜKÜMDARIN HUSUSİ HAYATI

Hükümdarın hususî hayatı demek, tıpkı resmî hayatında olduğu gibi, yukarıda izah ettiğimiz hâkimiyet alâmetlerinden giyilebilen (meselâ Halife'nin hil'at'ı), taşınabilen (tâc), üzerine oturulabilen (taht) ve baş üstünde tutulan (çetr) unsurlarla techiz edilmiş olduğu, vazifeli olan saray teşkilât mensuplarının, hepsi yerlerini almış buldukları halde, sivil ve askerî teşkilât mensuplarının, durum ve şartlara göre, bazan hepsini, bazan da bir kısmını veya sosyal hayatta sivrilmiş ilim ve irfan sahiplerini kabûl etmesi suretiyle sürdüğü –saray içi ve saray dışı– hayatı demektir. Şüphesiz, hükümdar çok defa nedim'leriyle de başbaşa kalabilirdi. Böylece, hükümdarın huzurunda içki âlemleri tertip edilirdi.

Yine Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilgiye göre, hükümdarın saray içi hususî hayatı, başlıca iki esas altında toplanabilir:

1- Münferit görüşme. Hükümdarın bir kişi veya birkaç kişi ile sürdüğü hayat bu cümledendir. Nedim'lerle geçen –aşağıda bahis konusu edeceğimiz– hayatı da buna dahil edilebilir.

2- Toplu görüşme. Hükümdar muayyen günlerde devlet erkânını huzurunda tplayarak, içki âlemleri tertip ettiği gibi, bazı günlerde sarayını halka açardı.

Hükümdarın devlet erkânıyla toptan görüşmesine “bâr-ı hâşş’”; bu şekilde meydana gelen toplantıya “meclis-i hâşş’” deniyordu. Buna mukabil aynı hükümdar, devlet teşkilâtında ikinci derece mevki işgal edenlerle toplu şekilde görüşürse, buna “bâr-ı ‘âmm’”; bu şekilde meydana gelen toplantıya da “meclis-i ‘âmm’” deniyordu²⁰³.

Resmî mahiyeti hâiz münferit veya toplu kabûllerde olduğu gibi, hükümdarın hususî hayatı çerçevesine giren bu görüşmelerde de, eğlence hayatının icabettirdiği –aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz– yeni unsurlar istisna edilecek olursa, umumiyetle aynı usuller, aynı protokol kaideleri tatbik ediliyordu²⁰⁴.

Hükümdarın saray içi hususî hayatının safhalarını ve resmî hayatıyla yakın münasebetini böylece tesbit ettikten sonra, şimdi de aynı hükümdarın münferit görüşme esnasındaki hayatını daha yakından ele alalım.

1. Hükümdarın Münferit Hususî Hayatı

Resmî hayatında olduğu gibi, hususî hayatında da, saray teşkilâtı mensupları, yukarıda tasvir edilen tertip ve nizâm dairesinde hükümdara hizmet vazifelerini yerine getirmekte devam ettikleri için, aynı hükümdarın hususî hayatını da, saray teşkilâtı ve hayatı içinde bahis konusu etmeyi uygun bulduk.

Hükümdarın Nedimleriyle Geçen Hayatı

Hükümdarın nedim’lerle birlikte geçirdiği hayat, hükümdarlık âdet ve an’aneleri çerçevesine de girebilir. Zira sarayda nedim’ler bulundurmak ötedenberi tatbik edilen bir hükümdarlık âdetidir. Fakat, nedim’lerle sürülen hayatın, umumiyetle sarayda geçmesi, hükümdarın nedimleriyle olan hayatını, saray hayatı içinde ele almağa bizi zorladı.

Hükümdarı eğlendirmekle vazifeli nedim’lere uzun bir fasıl tahsis eden Nizâmü’l-mülk’e göre, pâdişah, etiketi bir tarafa bırakarak, son derece samimî olacağı, kendisine lâyük nedim’lere sahip bulunmak zorundadır. Çünkü, onun devlet büyükleriyle, eyâlet valileri (sâhib-i etrâf) ile ve ordu

203 Bk. Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153 - 4; nşr. Hâlî, s. 87 (30. fasıl).

204 Bk. Yukarı: “*Hükümdar’ın Resmî Hayatı*”.

kumandanları (sipeh-sâlârân-ı leşker)²⁰⁵ ile çok oturması ve onlarla samimî olması, pâdişahlık haşmetine ziyan verir. Diğer taraftan, onları (devlet büyüklüklerini, valileri ve kumandanları) hükümdara karşı cüretkâr yapar.

Böylece hükümdarın hususî hayatında kendisini eğlendirecek nedim'lere sâhip olmasının mucip sebeplerini izah eden Nizâmü'l-mülk, bunu müteakip hükümdarın hususî hayatına karışan bir nedim'in, ister istemez, sâhip olacağı nüfuzu önleyecek tetbirleri de tavsiye eder:

Ona göre, bir vazife ve memuriyete tayin edilen herhangi bir kimse, nedim'liğe alınmamak icabeder. Buna mukabil, nedim'liğe getirilen bir kimse de hiçbir memuriyete tayin edilmemelidir.

Zira o, hükümdara yakın olmanın verdiği nüfuzla zâlim olur ve insanlara eziyet eder. Memur (*âmil*) ise, pâdişahın korkmadığıdır. Diğer taraftan, nedim cüretkâr (*küstâh*) olmadığı müddetçe, pâdişah ondan zevk almaz. (Nedim "küsta" olursa), pâdişahın kederi dağılır.

Bunu müteakip, nedim'lerin hükümdarla görüşme zamanlarına geçen Nizâmü'l-mülk'e göre, nedim'lerin hükümdarla ne zaman görüşeceği önceden malûm olmalıdır: Hükümdarın sarayda yaptığı toplantı (*bâr*) bitip, devlet büyükleri ayrılınca, sıra nedim'lere gelir. Görülüyor ki, Nizâmü'l-mülk'ün Sultan ile görüşme saatlerinin önceden malûm olması gerektiğini söylemesine rağmen, nedim'ler resmî veya hususî toplantıların hitamından itibaren her boş kaldığı zaman Sultan'la beraber bulunmaktadırlar. Bu cihet aşığında daha vuzuhla görülecektir.

Sarayda nedim bulundurmamakla temin edilen belli başlı faydaları Nizâmü'l-mülk şöyle sıralamaktadır:

1- Nedim, pâdişaha refakat eden samimî bir dosttur.

2- Bu sıfatla gece ve gündüz hükümdarla beraber bulunan nedim, onun bir muhafız (*cândâr*) ı durumundadır²⁰⁶. Eğer hükümdarın hayatı (bir suikast neticesinde) tehlikeye düşerse, nedim onu kurtarmak için kendi vücudunu siper yapmaktan korkmaz.

3- Hükümdar, devlette vazife sahipleri (*sâhib-i a'mâl*) oldukları için vezirle ve devlet büyükleriyle konuşamadıklarını, nedim'le binbir şekilde, şaka ve ya ciddî olarak, konuşabilir. Diğer taraftan yine hükümdar, sarhoş veya

205 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 113 vdd; nşr. Halhâlî, s. 64 (17. fasıl).

206 Bu son ibare yalnız Darke (bk. s. 113) ve Schefer neşirlerinde (bk. I, s. 82; II, s. 122) bulunmaktadır.

ayık iken nedimlerinden, aralarındaki teklifsizlik dolayısıyla, memleket işlerine dair iyi veya kötü her türlü (bin türlü) söz işitir²⁰⁷. Nizâmü'l-mülk, nedimlerin hükümdara memleket "ahvâl" ini aynen aksettirmelerini tavsiye etmekte, böyle yaptıkları takdirde, bundan birçok faydalar ve iyi neticeler (*maşâlih*) doğacağını belirtmektedir²⁰⁸.

Nizâmü'l-mülk bundan sonra, hükümdarın pek yakını olan, bu sıfatla devlet hayatında büyük roller oynayan nedimlerin vasıflarını saymaktadır. Ona göre, bir nedim, faziletli (*fâzıl-güher*), iyi tavırlı (*nikû-sîret*), güler yüzlü (*tâze-rûy*), dindar, ketûm (*râz-dâr*) ve iyi giyimli olmalıdır. Bundan başka nedim, güldürücü ve ciddi birçok hikâye ve masallar (*semer ve kıtaş*) anlatmalı ve daima güzel söz söylemesini ve güzel anlatması (*peyvend*) nı bilmelidir. O, satranç ve tavla oynamağa da muktedir olmalıdır. Nizâmü'l-mülk'e göre, nedim, eğer bir çalgı (*rûdi*) çalabilir; bir silâh kullanabilirse, daha iyi olur.

Nizâmü'l-mülk bir nedim'de bulunması lâzım gelen vasıfları ve meziyetleri böylece sıraladıktan sonra, şimdi de, aynı nedim'in hükümdara karşı nasıl davranması gerektiğini ele almaktadır: Nedim (daima) pâdişaha uymalıdır. Hükümdarın söylediği veya yaptığı her şeyi tastik etmeli, hükümdara: "Şunu yap, bunu yapma; bunu niçin yaptın, şunu yapmaman gerek" gibi sözler söylememelidir. Zira böyle sözler hükümdara ağır gelir ve onu kızdırır.

Nizâmü'l-mülk, nedim'in, hükümdarı eğlendirmek, onu tehlikelere karşı korumak ve devlet işlerinde ikaz ederek, doğru yola getirmek dışındaki vazifelerini sayarken, aynı zamanda resmî mes'elelerle hususî mes'eleleri birbirinden ayırıyor; hükümdarın, hangi mes'eleleri nedim'yle istişare ederek, tedbir alması gerektiğini, hangi mes'eleleri devlet büyükleri ve tecrübeli ihtiyarlarla istişare ederek karara bağlaması icabettiğini vuzuhla kaydediyor. Gerçekten, Nizâmü'l-mülk'e göre, hükümdarın, gezinti (*temaşâ*); içki (*işret*), eğlence meclisi (*meclis-i üns*), av ve polo oyunu (*gûy zeden*) ve benzeri mes'eleleri nedim'le kararlaştırması yerinde olur. Fakat, Nizâmü'l-mülk, -yukarıda hükümdarın vazifeleri olarak gösterdiğimiz- devlet işleri²⁰⁹ hakkında ise, onun devlet büyükleri, tecrübeli ihtiyarlarla istişare edip, tetbirler almasının daha iyi olacağı fikrindedir. Çünkü bunlar, bu mes'eleler

207 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

208 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

209 Bk. Yukarı, H ü k ü m d a r.

hakkında daha selâhiyetli (*şâmilter*) dirler. Böylece devlet işleri daha sâlim yola yöneltmiş olur.

Nedim'in, Sultan'ın hususî hayatı dışındaki mes'elelerde Sultan üzerinde müessir olmaması için Nizâmü'l-mülk'ün büyük bir gayret sarfettiği müşahede edilmektedir.

Hükümdarların nedimlerini kimler arasından seçtikleri mes'elesine de temas eden Nizâmü'l-mülk, bu münasebetle nedim'lerin hususi hayatı hakkında da çok dikkate şayan bilgi vermektedir. Ona göre, eskiden hükümdarların bazıları, nedim'lerini tabip ve müneccimler arasından seçiyorlardı. Meselâ tabibleri nedim olarak seçen bir hükümdarın bundan maksadı, tabiblerin her birinin ne gibi ilâç kullandıklarını, kendisine ne yaptıklarını, ne yapmadıklarını öğrenmektir. Bir de sıhhatına bakmalarını temin etmektir. Vakit ve saate nezaret etmesi, uğurlu ve uğursuz zamanı hükümdara bildirmesi, yapılacak bir işin zamanını yıldızlara bakarak seçmesi için bir müneccim de nedim olarak seçilirdi. Yine Nizâmü'l-mülk'e göre bazı pâdişahlar, tabib ve müneccimden nedim seçmek istememişlerdir. Onlar, tabiblerin, daima kendilerini lezzetli ve nefis yemekleri yemekten alakoydukları, kendilerine hasta olmadıkları halde ilâç verdikleri, sıkıntıları bulunmadıkları halde kendilerinden kan aldıkları; müneccimlerin ise, yapılması lâzımgelen işlere mâni oldukları, mühim mes'elelerden alakoydukları; netice olarak, tabib ve müneccimden olan nedim'lerin, kendilerine hayatı tatsız hâle getirdikleri mucip sebeplerini ileri sürüyorlar ve onları ihtiyaç duydukları zaman çağırmanın tercihe şayan olduğunu söylüyorlardı.

Nedim seçilmesinde bu iki zıd telâkkiyi nakleden Nizâmü'l-mülk, seçilen nedim'in, gün görmüş (*cihan - dide*), her yeri dolaşmış, büyüklere hizmet etmiş bir kimse olmasının daha iyi olacağını söylemek suretiyle, hangi meslekten olursa olsun, nedim'de aradığı belli başlı vasıfları bir defa daha tekrar ediyor.

Nizâmü'l-mülk, pâdişahın huy ve âdetlerinin nasıl olduğunu bilmek isteyen halkın, nedim'lerine bakarak bir fikir edinebilecekleri kanaatindedir. Ona göre, eğer bir hükümdarın nedim'leri, iyi huylu, açık kalpli (*küşâdetab*), mütevazî (*frû-ten*), sabırlı, civânmerd ve zarif ise, bilmelidirler ki, hükümdar da, aynı iyi hasletlere sahiptir. Aksine, eğer nedim'leri asık suratlı (*turş-rûy*), mağrur (*mütekebbir*), aksi (*muğâl-gûy*), cimri (*bağîl*) iseler bilmelidirler ki, hükümdar da aynı kötü huylara sahiptir.

Daima beraber bulunmaları dolayısıyla hükümdarı istedikleri istikamete sevk edebilecek kudrette olduklarına kani bulunan Nizâmü'l-mülk, ne-

dim'lerin hükümdarın hususî hayatında olduğu kadar, resmî hayatında da oynayabilecekleri rolleri böylece belirttikten sonra, şimdi de nedim'lerin kendi aralarındaki hiyerarşiyi, ve umumî protokoldaki yerlerini bahis mevzuu ediyor. Oña göre , nedim'lerden her birinin bir mertebesi , derecesi vardır: Onlardan bazıları hükümdarın huzurunda kendileri için önceden tayin edilmiş bir yerde oturmak hakkına sahiptirler. Bir kısmı da ayakta durmak zorundadırlar.

Nizâmü'l-mülk'e göre, bu, "kadîm" hükümdarların meclislerinde âdet idi; bu âdet Abbâsî Halifeleri'nin sarayında devam etmektedir.

Selçuklu sarayında kaç nedim bulunduğunu söylemeyen Nizâmü'l-mülk, meselâ *Gazne* arayında daima bir kısmı oturan, bir kısmı ayakta duran yirmi nedim'in bulunduğunu, onlara bu âdetin Sâ mâ n-Oğulları'ndan geçtiğini ehemmiyetle kaydetmektedir. Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bu bilgiden, Selçuklu sarayında yirmi kadar olmasa bile, epey nedim bulundurulduğu anlaşılıyor.

Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, son olarak, nedim'lere bağlanacak maaşlar mes'alesini ele almakta, fakat âdeti gereğince herhangi bir miktar vermemektedir. Hükümdarın, nedim'lere, yaşayacak kadar bir maaş bağlamasını beyan eden Nizâmü-mülk, hemen bunun arkasından onların, hükümdarın maiyet (*haşem*) i arasında bir saygıya, pâdişah sevgisine sahip olmalarından, bu arada biraz müphem olmakla beraber maddî bakımdan kendi kendilerini idare etmelerinden bahsedildiğine bakılırsa, onların her bakımdan tatmin edildiklerine hükmolunabilir.

İşte Nizâmü'l-mülk'ün Selçuklu nedim'leri hakkında verdiği bilgiyi hemen hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz. Bu bilgi ayrıca tahlil ve tefsire ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır.

2. Hususi Toplu Görüşmeler

Hükümdarın hususî hayatının, "bâr-ı 'âmm" ve "bâr-ı hâşş" olmak üzere birbirinden farklı iki toplu görüşmeye ayrılabilceğini yukarıda göstermiştik. Biz burada önce "bâr-ı 'âmm"ı ele alacağız.

B â r - ı ' Â m m

Nizâmü'l-mülk eğlenceye tahsis edilmiş olan bir hafta içinde bir günün veya iki günün de "bâr-ı 'âmm"e ayrılmasını tavsiye etmektedir. Sarayda

bu çeşit toplantılarda bulunmaları âdet haline gelmiş olan herkesin, yine “bâr-ı âmm” a katılmalarından ve bunlardan gelenlerin geri çevrilmemelerinden bahsedilmesine rağmen, bu çeşit saray toplantılarına kimlerin iştirak ettikleri hakkında fikir edinmek mümkün olmuyor. Diğer taraftan, bu çeşit saray toplantılarına katılacaklara, toplantı günleri olduğunun bildirilmesinden bahsedildiğine bakılırsa, bu umumî toplantıya herkesin katılamıyacağı ve katılacak olanların adlarının önceden guruplar hâlinde veya ismen liste hâlinde tesbit edilmiş bulunduğu anlaşılıyor. Bunlar “bâr-ı hâşş” olduğu günlerde kendilerinin sarayda yerleri olmadıklarını bilmeli ve kendiliklerinden gelmemelidirler. Böyle hareket edildiği takdirde, bazılarının saraya kabûl edilip, diğer bazılarının kabûl edilmedikleri şeklindeki sözlere lüzum ve ihtiyaç da kalmaz.

Nizâmü'l-mülk'ün eserinde saraydaki her iki toplantıya da katılmak müsaadesine sahip olanlar hakkında “kavm” kelimesi kullanılmaktadır²¹⁰. Kavim kelimesiyle devlet teşkilâtı mensuplarının, bilhassa ümerânın kastedildiğini biraz aşağıda göreceğiz. Şu halde “bâr-ı âmm” a katılan kavimle, rütbe ve dereceleri itibarıyla “bâr-ı hâşş” a katılmaları mümkün olmayan—bilhassa askerî sınıftan—küçük rütbeli devlet memurları ve ordu mensuplarının kastedildiği anlaşılıyor. Bâr-ı âmm'a hükümdarın “bende” lerinin; “bâr-ı hâşş” a ise büyüklerin, ordu kumandanları (*siph-sâlârân*) nın ve muhteşem amîd'lerin katıldıklarını biraz aşağıda göreceğiz.

Varılan bu netice kabûl edilirse, bu takdirde “bâr-ı âmm” esnasında da, tıpkı “bâr-ı hâşş” da olduğu gibi, yenip içildiği, eğlendirildiği kendiliğinden ortaya çıkar ki, bu hususta “bâr-ı hâşş” dan bahsederken daha fazla bilgi vermek imkânını bulacağız.

Bâr-ı âmm'ın ne kadar sürdüğü hususunda açık bir kayıt yoktur. Fakat Nizâmü'l-mülk, eğlence meclisinin mümkün olduğu kadar kısa olmasını gerektiren sebepleri gayet açık olarak zikretmektedir. Zira, o, bu münasebetle hükümdarın, onların yerini dolduracak lâyük nedim'lere sahip olmasının zarureti üzerinde durduğu gibi, bendeler (*bendegân*) daha fazla oturup da, lâubalilik (*küstâhî*) yaparlarsa, hükümdarın haşmetine zarar vereceğini, bunun neticesi olarak onların hükümdara hürmette kusur edebileceklerini belirtmektedir. Nizâmü'l-mülk'e göre, bendeler hükümdarın meclisinde uzun müddet bulunmaktan ziyade, ubûdiyet (*hıdmet*) edip, huzurdan çıkmağa lâyıktırlar.

210 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 153 - 4; nşr. Halî, s. 87 (29. fasıl).

Bâr-ı Hâşş

“Meclis-i hâşş”a lâyık olanların kimlikleri, şüphesiz, daha saray kapısında dikkatle kontrol ediliyordu. Hattâ miktarları da sınırlı olacak ki, gelenler teker teker sayılıyorlardı²¹¹. Sonra her birinin saraya ancak bir gulâm ile birlikte gelmeleri şarttı. Gelenlerin beraberlerinde sâki ve şarap (surâhisi) getirmeleri muvafık değildi. Nizâmü'l-mülk'e göre, bu aslâ âdet değildi ve (tatbiki) hoş karşılanmıyordu. Zira (ümerâ ve devlet erkânı) daima hükümdarlar (*mülûk*) ın saraylarından kendi saraylarına yiyecek, çerez (*nuql*) ve şarap götürmüşler, fakat kendi saraylarından hükümdarların meclislerine aslâ bir şey getirmemişlerdir. Çünkü, Sultan dünyâ ailesinin reisi (*kedhüdâ-yi cihân*), dünyada yaşayanlar da onun ailesi halkı ve bendesidirler. Bu sebepten kendi ayalinin, evlerinden aile reisinin meclisine yiyecek getirmeleri icabetmez. Kaldı ki, hükümdarın aile reisliği hepsinden daha fazla, daha iyi ve daha güzel olmalıdır. *Bâr-ı hâşş*'a gelenlerin kendi şaraplarından getirmeleri, saray şarabdârı (*şarabdâr-ı hass*) nın, kendilerie kötü şarap ikram etmesinden ileri geliyorsa, onu cezalandırmak gerekir. Zira iyi veya kötü bütün şaraplar ona teslim ediliyor. Niçin kötü şarap veriyor? Böylece bu mazeret (*suiistimal*) ortadan kalkmalı; pâdişahın “şarab meclisi”ne şarap getirmek cüretkârlığı (*küstâhî*) bir daha olmamalı.

Böylece “*bâr-ı hâşş*”ın devlet büyükleri için içkili ziyafet olduğunu ortaya koyan Nizâmü'l-mülk, aynı zamanda Türk hâkimiyet telâkkisini de çok güzel aksettirmektedir. Zira Türklerin, hükümdarı, kendilerini beslemek zorunda olan bir baba saydıkları, bunun neticesi olarak, hükümdarın milletine sık sık “şölen”ler (ziyafetler) verdikleri bilinen bir gerçektir. Nizâmü'l-mülk, “şölen” sonunda sofranın yağma edilmesini ve herkesin bulabildiğini evine götürmesini bile kaydediyor. Söylemeğe hacet yoktur ki, Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bu malûmat, “bâr-ı âmm” e de şâmindir.

Nitekim Nizâmü'l-mülk “bâr-ı âmm” e katılan bendelerin hükümdarın meclisinde uzun müddet kalmaları hâlinde husule gelecek mahzurları, “bâr-ı hâşş” a katılan büyükler ve muhteşemler (ordu kumandanları) ve büyük ‘amîd’ler = ‘*amidân-ı muhteşem*) için de söylemektedir. İşte bu sebeble Nizâmü'l-mülk, hükümdarın kendisine lâyık nedim'lere sahip olması zaruretini bunlara da teşmil ediyor. Öyle anlaşılıyor ki, hükümdar, iyi nedim'lere sahip olduğu takdirde böyle meclislerde devlet erkânı ile uzun müd-

211 Bk. *Siyâset-nâme*, ayn. yerler.

det beraber bulunmak külfetinden kurtulmuş olacaktır. Nizâmu'l-mülk'e göre, hükümdarın devlet büyükleriyle bu çeşit meclislerde uzun müddet beraber kalması, pâdişahlık haşmet (*şukûh*) ine ziyan verir. Bu, devlet büyüklerinin fermanların tatbikinde gevşeklik göstermelerine, ve cüretkâr olmalarına sebeb olur; onlardan hükümdar korkusu kalkar.

Gerek hazerde, saray içinde; gerekse seferlerde, çadırlarda tertip edilen içki meclis (*meclisü'ş-şurb*) lerine vezirden başka, hükümdarın nezdinde bulunan tâbi hükümdarların da katıldıklarını biliyoruz. Meselâ vezir 'Amîdu'l-mülk Kündürî, Alp Arslan'ın içki meclislerinde hükümdarın yanında oturmak suretiyle hazır bulunuyordu. Hattâ bu vezirin azil ve tevkif emri Sultan tarafından böyle bir meclis esnâsında verildi²¹².

Vasal hükümdarlardan Hezâresb de *Merv* ile *Hârezm* arasında, şüphesiz, çadırda tertip edilen böyle içki meclisinde bulunmuş, hattâ sarhoş olan Sultan'ın bir hakaretine uğramıştı²¹³.

Filhakika, içki meclislerinde aşırı sarhoş olan Sultan'ın, bâzan hükümdarlık vekarına yakışmayacak ve hattâ devlet menfaatlerine aykırı düşecek hareketlerde bulunduğu oluyordu. Böyle hallerde bazan bizzat kendisinin, bâzan da vezirin, onun nüfuzu kâfi gelmediği takdirde ise, Hâtun'un kırılan potları tamir etmek için nasıl uğraştıklarına dair misâllere sahibiz: Sultan adı geçen Hezâresb'e karşı böyle bir harekette bulunmuştu. Bir gece Sultan bir mecliste sarhoş durumda iken, kendi davulundan sonra, bir davul sesi duydu: "*Bu nedir?*" diye sordu. Tâcu'l-mülûk (Hezâresb) ün davulu olduğu söylendi. Sultan: "*Hezâresb de kim oluyor ki, izinsiz bu işi yapıyor?*" dedi. Bunun üzerine Hezâresb bir şey söyleyemedi ise de, kırıldı. Sultan ertesi gün onu hil'atledi ve özür diledi²¹⁴. Mirdâs-oğulları Devleti hükümdarı Mahmud'un, galiba huzuruna gelerek itaatını arzetmesinden sonra, Sultan saltanat çadırında işret meclisi kurup, içki içmekten geri kalmıyordu. Böyle bir mecliste kendisini kaybedecek kadar içki içen Sultan, Mahmud'u kast ederek: "*Şu bedevi emîrini huzuruma getirin! Boynunu vurayım*" diye emretti. Gulâmlar, vezir Nizâmü'l-mülk'e koşarak, Sultan'ın söylediklerini bildirdiler. Hükümdarının nezdine gelen vezir, "*Ey âlemin Sultanı, senden böyle bir emir sadır olur mu?*" deyince, bu arada daha da sarhoş olmuş bulunan Alp Arslan, şarap testisinin yanındaki su kabını Nizâmü'l-mülk'e fırlattı ve "*onu istiyorum*" diye tekrar etti. Vezir,

212 Bk. Sıbt. *İsl.*, 240a ; *Sr.*, 225b (457 yılı hâdiseleri).

213 Bk. Sıbt, *İsl.*, 242a; *Sr.*, 226ab (458 yılı hâdiseleri).

214 Bk. Sıbt, *Ayn. yerler.*

yüzü yaralanmış olduğu halde, Hâtun'a gitti, durumu anlattı: "*Ey hâtun, yardımımıza koş , yoksak askerler telef olacak ve birbirini yağmalayacaklar*" dedi. Hâtun, Sultan'ın yanına gitti. Hâtun'u karşısında gören Sultan: "*Sen niçin buraya geldin?*" diye sorunca, Hâtun: "*Uyu, sen sarhoş olmuştun*" dedi ve Sultan'ı götürdü. Sultan gidince, mecliste bulunan devlet erkânı da dağıldı. Sabahleyin Hatun Sultan'a "*Zulûm kapısını açmaktan sıkılmıyor musun?*" diye sorunca, Sultan; "*İnşallah, hayır*" dedi. Hâtun: "*Dün gece bedevi emîrini getirtip, boynunu vurmak istedin. Halbuki sen ona aman vermiştin ve esasen sen Mısır ve havalisini feth etmek istiyordun. (Üstelik), vezir Nizâmü'l-mülk'e de şunları şunları yaptın*" dedi. Sultan: "*Tanrı'ya yemin ederim ki, bu yaptıklarımın hiç birinden haberim yok*" diye cevap verdi. Daha sonra Nizâmü'l-mülk nezdine gelince, Sultan: "*Ey Hasan, yüzündeki bu yara nedir?*" diye sordu: "*Ey âlemin Sultanı, bu yara dün çadırımdan çıkarken, çadır direğinin yüzüme çarpmasından oldu*" demek suretiyle gerçeği Sultan'a söylemedi. Vezirin bu cevabı orada hazır bulunanların hoşuna gitti²¹⁵.

Bazı kararlarının, sarhoşluğu esnasında alınmış olması ihtimalini göz önünde tutan bazı devlet adamları, Sultan'ın bu kararlarını değiştirmek için yeniden müracaatta bulunuyorlardı. Böyle bir müracaat eski Selçuklu veziri 'Amîdu'l-mülk Kündürî'yi ölümden kurtarmak için yapılmıştı. Alp Arslan onu vezirlikten azlederek, *Mervu'r - Rûd*'a sürgün etmiş, sonra da bir gulâm göndererek, öldürülmesini emretmişti. Kararını değiştirmesi için Sultan'a yapılan müracaat netice vermemiş, ayrıca görüleceği üzere, kararın değiştirilmesi için müracaat eden devlet adamının ihtar almasına sebep olmuştu²¹⁶.

Nizâmü'l-mülk, bâr-ı hâşş ve bâr-ı 'âmm'ın hükümdar tarafından hangi vesilelerle tertip edildiğinden pek bahsetmemekte; bunları zaman zaman yerine getirilmesi gereken bir Türk âdeti olarak görmektedir. Halbuki, hükümdarın bazı zamanlarda bu türlü ziyafetleri herhangi bir münasebetle verdiği anlaşılıyor. Galiba, bunların başında tahta çıkışı gelmektedir. Filhakika, Alp Arslan'ın, rakibi ve akrabası Kutalmış'ı yenerek ve öldürerek, tahta çıktıktan sonra böyle bir ziyafet verdiğini biliyoruz (17 Aralık 1064 - 5 Muharrem 457). Selçuklu hükümdarı, payitaht Rey şehrinde, hükümet sarayı-

215 Bk. İbnu'l-Adîm, *Buğyetü-t-Taleb*, n ş r. Ali Sevim, Belleten, XXX. sayı: 118, metin, s. 215-6; Türk, terc. s. 233.

216 Bk. Sıbt, *İsl.*, 241a; Sr., 226a (457 yılı hâdiseleri).

(*dâru'l-memleke*) nda büyük bir ziyafet verdi. Bu ziyafet için amcası ve selefi Tuğrul Bey'e ait olup, ağırlığı iki milyon miskal olan sofrta takımı (es-sımât-sini v. s.) kullanıldı. Sofrada herkes rütbe ve derecesine göre yer aldı. Alp Arslan ziyafetten sonra, bu ziyafete katılan bütün emirlere ve hâciblere hil'atler ihsan etti²¹⁷. Naklettiğimiz bu hâdise, Nizâmü'l-mülk'ün eserine dayanarak verdiğimiz nazari bilgiye birçok bakımlardan vuzuh getirmektedir.

Nizâmü'l-mülk, eserinde, hükümdara, din ulemâsına hürmet göstermesini ve haftada bir veya iki defa onlarla görüşmesini tavsiye etmektedir. Ona göre, hükümdar huzuruna kabul ettiği din ulemâsından, Tanrı'nın yapılmasını ve yapılmamasını emrettiği hususları, Kur'an tefsiri, Hadis (*Ahbâr-ı Resûl*), âdil pâdişahların hikâyesi, Enbiya kıssaları dinler; din ulemâsının sözlerine büyük bir dikkatle kulak veren hükümdar, bu esnada dünya işlerini unuttur; Sultan iki guruba ayrılan din ulemâsına münazara yapmalarını da emreder. Bilmediklerini onlardan sorar ve öğrenir. Nizâmü'l-mülk, böylece bilgisini artıran hükümdarın, din ve dünya işlerinde daha doğru tetbir alacağı, hiçbir bid'at sahibinin ve kötü mezhep sâlikinin onu, doğru yoldan çıkaramayacağı, fikirlerinde daha kuvvetli olacağı, adalet ve insafının artacağı, elinden büyük işler geleceği, onun saltanatı zamanında şer ve fesadın kökü kesileceği, salâh ehlinin kuvvetleneceği, bu dünyada iyi ad bırakacağı, öteki dünyada da yüksek derecelere ulaşacağı ve sayısız mükâfatlara kavuşacağı kanaatindedir.

Nizâmü'l-mülk, din ulemâsının yaptıkları bu irşad vazifelerine karşılık, kendilerine devlet hazinesinden geçinecek kadar yardım yapılmasını teklif etmektedir. Ona göre, din ulemâsına dediği itibar gösterildiği ve teklif ettiği daimî maddî yardım yapıldığı takdirde, böyle hareket eden hükümdarın zamanında halkın ilme rağbeti daha fazla artar²¹⁸.

Hemen hemen aynen naklettiğimiz bu bilgiden, Nizâmü'l-mülk'ün din adamlarına ne kadar ehemmiyet verdiği, açıkça görülmektedir. Onun bu görüşünü fiilî hayatta da müşahede etmekteyiz: Alp Arslan'a karşı savaşamayacağını anlayan Kutalmış, Alp Arslan ordusunun geçeceği vâdiyi su altında bırakmıştı. Geçiş güçleşti. Bu esnada vezir Nizâmü'l-mülk, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ı teşçi için ona şöyle hitabetti: "Horasan'da sana yardım eden öyle bir ordu teşkil ettim ki, attıkları oklar şaşmaz. Bu,

217 Bk. Sıbt, *İsl.*, 233a; Sr. 215 a (456 yılı hâdiseleri).

218 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 74 - 5; nşr. Halhâlî, s. 42 - 3 (8. fasıl).

âlimler ve zahitler ordusudur. Bu orduyu yaptığım ihsanlarla kurdum. Bu âlimler ve zâhitler ordusu senin en büyük yardımcındır”²¹⁹.

Fakat, Alp Arslan'ın, din ulemâsına herhangi bir şekilde hürmet ettiği veya onları huzuruna kabûl ederek, münazara yaptırdığı hususunda diğer kaynaklarda hiçbir kayda rastlayamadık. Yalnız kendisinin, görüldüğü şekilde, Mâlâzgirt Meydan Muharebesi'ne başlamadan önce ordusunu teşçi etmek için verdiği nutukta, o esnada din adamlarının camilerde zaferleri için dua ettiklerini belirtmesi, görünüşe göre, bu hususta tek misâl teşkil etmektedir.

Hükümdarın hazerde saray dışı ve seferde ise çadır dışı hususî hayatına gelince, bu hususta fazla bilgimiz yoktur. Nedim'leri ile istişare edip kararlaştıracağı mes'elelerden bahsedilirken²²⁰, aynı zamanda hükümdarın saray dışı hayatının nasıl geçtiği hakkında da fikir edinmek mümkün oluyor. Bunlar gezinti (*temâşâ*), av ve polo (*gûy*) oyunudur.

Hükümdar, bu gayeler ile sarayını terkedip yolda giderken, veya oyun oynarken resmî hayatındaki usul ve kaidelerin tatbik edildiği şüphesizdir.

Alp Arslan *Suriye'den Bizans* imparatoriyle savaşmak üzere dönerken uğradığı Mervân-oğulları Devleti payitahtı *Meyyâfârikîn* (*Silvan*) da bir ara avlanmağa çıkmıştı²²¹. Bunun birkaç gün sürdüğü, bu münasebetle kaynağa verilen bilgidен anlaşılmaktadır.

Yukarıdanberi verdiğimiz izahat, hükümdarın resmî ve hususî hayatı hakkında bir fikir vermiştir, sanırız. Hükümdarın bilhassa hususî hayatında, şüphesiz askerî teşkilâtta Türkiye unsuru tatmin maksadiyle, Türk hâkimiyet telâkkisinin ve yaşayış tarzının aynen tatbik edildiği dikkati çekmektedir.

3. Hükümdarın Aile Hayatı

Hükümdarın hususî hayatına son vermeden önce, âile hayatından da bahsetmek yerinde olacaktır.

Devleti başta bulunan hanedanın müşterek malı sayan Türk hâkimiyet telakkîsi gözönünde tutulacak olursa, Selçuklu hanedanının idareciler zümresi

219 Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 24; nşr. Bulak, X, s. 13.

220 Bk. Yukarı, "Nedimler".

221 Bk. Sıbt, *İsl.*, 8a; *Sr.*, 5b (464 yılı hâdiseleri). Ayrıca bk. İbnü'l-Ezrak, s. 187.

arasında en başta hususî bir yeri olduğu kendiliğinden anlaşılır. Nitekim bu cihet vezir Nizâmü'l-mülk tarafından da tebârüz ettirilmektedir. Huzura kabûl meselesine bir fasıl ayıran bu Selçuklu veziri, bunun bir tertip dahilinde yapılmasını, ilkönce hükümdarın akrabasının kabûl edilmesini, bunları ileri gelen "haşem" in takibetmesini tavsiye etmektedir²²². Şu halde sarayda hânedan âzasının katılmasını gerektiren toplantılar ve merasimler yapıldığı takdirde, saraya ilkönce hükümdarın akrabaları girmek hakkını hâizdir. Bunun yalnız saraya girişe inhisar etmeyip, hânedan âzasının, hükümdarın huzurunda da en yüksek yeri işgal ettiklerini söylemeğe bile hacet yoktur.

Saray mefhumunu ifade etmek üzere kaynaklarda "dergâh" ve "bârgâh" kelimeleri, bâzan ayrı ayrı bâzan da bir arada geçmektedir. Bu kelimelerin sinonim mi olduğu, yoksa ayrı ayrı mefhumları mı gösterdiği hususunda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz.

Sarayın, esas itibariyle, iki kısma ayrıldığı söylenebilir. Resmî ve hususî toplantıların yapıldığı, yerli ve yabancı devlet erkânının ve vasal hükümdarların kabûl edilip müzakerelerin cereyan ettiği, kararların alındığı, bir kelimeyle devletin idare edildiği bir kısım vardır ki, buna "selâmlık" adı verilebilir. Hükümdarın âile hayatının geçtiği yer, sarayın diğer kısmını teşkil eder ki, buna "harem" adı verilir. Harem'de, şüphesiz, hükümdarın "Hâtun" unvanını taşıyan nikâhli hanımlarıyla câriyeleri yaşar.

Sarayın bu kısmının kendisine has teşkilâtı bulunduğu muhakkaktır. Fakat, bu hususta pek az bilgimiz vardır. Bu noktaya aşağıda tekrar döneceğiz.

Hükümdarlık âilesi içinde bizi burada birinci derecede şüphesiz Hâtun'ları ilgilendirmektedir. Hâtun'ların yalnız saray hayatında değil, umumiyetle devlet hayatında nekadâr büyük roller oynadıklarını muhtelif vesilelerle gördük²²³. Burada şu misâli vermekle yetiniyoruz: Yukarıda gördüğümüz gibi, vasal hükümdarlardan Hezâresb, bir mecliste şehzâde Ayaz gibi dinarları almak için Sultan'ın yanına iki dizi üzerinde gelip, iki dizi üzerinde yerine dönmediği için, bu Selçuklu hükümdarının gazabını celbetmişti. Bu sebeple Sultan, onu kafasında saltanat hülyası beslemekle itham etmişti. Ertesi gün Sultan'ın, taht rakibi Süleyman'ın hâcib'lerinden Ay-tek'in'i gözünün önünde kılıçla ikiye biçmesi karşısında aynı akibete uğrayacağından korkan

222 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 151 - 2; nşr. Halhâli, s. 86 (28. fasıl).

223 Hatun'un, eski vezir 'Amîdü'l-mülk Kündürî'yi ölümden kurtarma teşebbüsü hakkında bk. yukarı, s. 61; yine Hatun'un vasal Mirdas-oğulları Devleti hükümdarını öldürtmek teşebbüsünü önlemesi hakkında yine bk. yukarı, s. 60-61.

Hezâresb, kendisini vezir Nizâmü'l-mülk'ün önüne atmıştı. Hezâresb, bu vezire ve Hâtun'a paralar verdi. Böylece hayatını kurtarmakla kalmadı, Tuğrul Bey'in ölümünden beri biriken vergileri vermediği için, bir nevî tutuklu bulunduğu hükümdarın nezdinden memleketine dönmesine müsaade edildi²²⁴.

Hâtun'ların hükümdar nezdindeki nüfuzundan zaman zaman Nizâmü'l-mülk'ün kendisinin de faydalandığını gördük. Öyle görünüyor ki, eski Türk geleneklerine göre, Hâtun'un sarayda ve devlette sahip olduğu nüfuzun, müslüman Selçuklu imparatorluğunda da devam ettiğini gören Nizâmü'l-mülk, daha sonra, yani Melikşah zamanında devlet için ve şahsı için tehlike teşkil ettiğini anlamış, Hâtun'un devlet işlerine müdahalesini önlemeğe çalışmıştır. Zira bu Selçuklu veziri, eserinde Hâtun'ların devlet işlerine karışmalarının doğuracağı tehlikelere dikkati çekmektedir²²⁵:

Nizâmü'l-mülk söze, astlar (*mâdunlar*) ın üst (*mâfevk*) olmamaları hususundaki malûm teziyle başlar. Ona göre, *mâdun* mâfevk olursa, bundan birçok mahzur (*halel*) lar doğar. Hükümdar kuvvetsiz ve haşmetsiz hale gelir. Hele devlet işlerine, akılları noksan olan kadınlar karışırsa, işler daha kötü olur. Zira pâdişah Hâtun'ları, emirlerindeki kötü niyetlilerin kendilerine söylediklerini emirname halinde ortaya atarlar ve tatbik edilmesini isterler. Hâtunlar, diğer insanların dışarıda gözleriyle gördüklerini içeride göremezler ve emrindekilerin söylediklerine göre "ferman" verirler. Bu sebeple, bu şekilde verilen fermanlar, mutlaka hakikate aykırıdır.

Nizâmü'l-mülk, bundan sonra, böyle bir fermanın doğuracağı mahzurlara tekrar dikkati çekmektedir: Ona göre, memlekette fesat çıkar. Bundan hükümdarın haşmeti ziyan görür. Halk sıkıntı (*renc*) ya uğrar; mülk ve din haleldâr; halkın malı- mülkü mahvolur. Devlet büyükleri incinirler. Eskiden-beri pâdişah karısının padişaha musallat olduğu her zaman, rüsvaylık, fitne ve fesattan başka bir şey olmamıştır.

İşte Nizâmü'l-mülk, Hâtun'ların devlet işlerine karışmamaları tezini müdafaa ederken, aynı zamanda umumiyetle kadınlar hakkındaki telâkkîlerini de ortaya koymaktadır. Bu Selçuklu veziri, uzun müddet devam eden vezirliği esnasında, bilhassa Melikşah zamanında edindiği acı tecrübeleri dile getirmekte ve böylece ilk defa Türk telâkkîsine aykırı bir görüşü ileri sürmektedir.

224 Bk. Sıbt, *İsl.*, 242b; Sr., 227b - 228a (458 yılı hâdiseleri).

225 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 226; nşr. Halhâlî, s. 133; (43. fasıl).

Selçuklu vezirinin, bu tezi müdafaa ederken gözönünde bulundurduğu başlıca nokta, şüphesiz, gayri mes'ul insanların devlet ve hükümet işlerine karıştırılmamasını temin etmektir. Ama kadınların devlet işlerine karışmaları halinde husule gelecek zararlar yanında, bilhassa konumuz olan Alp Arslan devrinde, bir takım faydalarının da bulunduğu ve her halde faydasının zararından fazla olduğu tereddütsüz söylenebilir. Bu hususta kaynaklarda geçen bâzi vakıaları yukarıda eserimizin muhtelif yerlerinde zikrettik. Netice olarak, Sultan'ın, Hâtun'larına ve fikirlerine kıymet verdiği, onların hükümdar üzerinde büyük bir nüfuza sahip oldukları söylenebilir.

Hâtun'ların, hususî veya resmî saray toplantılarına katılmadıkları anlaşılıyor. Zira, ayrıca görüldüğü gibi, *Haleb* civarında çadırda yapılan bir içki meclisinde sarhoş olan Alp Arslan varılan anlaşma gereğince, vasal olarak tahtında bırakılan *Haleb* Mirdâsoğulları Devleti hükümdarı Mahmud'u öldürmek istediği zaman, vezir Nizâmü'l-mülk, buna mâni olması için, içki meclisinin kurulduğu hükümdarlık çadırının civarında kurulmuş diğer bir çadırda bulunan Hâtun'u alıp getirmişti. Hâtun, sarhoş Sultan'ı yatmağa götürmüştü²²⁶. Hâtun'un çadırda yapılan toplantılara olduğu gibi, sarayda yapılan toplantılara da katılmadığı katî olarak söylenebilir.

Hâtun'un, Sultan ile birlikte seferlere katıldığı biraz yukarıda zikrettiğimiz vakıadan anlaşılıyor.

Öyle görünüyor ki, Hâtun ordu hareket halinde iken arabaya değil, eski Türk adetine uygun olarak, daha ziyade ata binmektedir: Halife'in torunu ve veliahtı Üdetü'd-dîn ile evlenen Selçuklu prensesi, *Bağdad*'a ata binmiş olduğu halde girdi²²⁷. Bunun bir istisna olmadığı, bütün Hâtun'ların ata bindikleri muhakkaktır.

Aile hayatında evlenmelerin büyük bir hâdise teşkil ettiği, debdebeli düğünler yapıldığı, sarayda günlerce yenilip içildiği şüphesizdir.

Sultan, Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın kızı olup, *Gazne*, hükümdarı Mes'ud b. Mahmud'un ölümüyle dul kalmış bulunan Hâtun ile daha *Merv*'de iken evlenmişti²²⁸. Kaynak, onun Sultan tarafından *Belh*'e gönderildiğinden bahsetmektedir. Aynı Selçuklu Sultanı ilk defa *Rey* şehrine, şüphesiz hükümdar olarak, girdiği zaman amcası Tuğrul

226 Bk. İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, nşr. Ali Sevim, metin, s. 215; Türk. terc. s. 233.

227 Bk. Sibt, *İsl.*, 245b; *Sr.*, 232b (459 yılı hâdiseleri).

228 Bk. Sibt, *İsl.*, 238b; *Sr.*, 223a (457 yılı hâdiseleri).

Bey'in dul karısı ile evlendi²²⁹. Sultan Alp Arslan, *Kafkasya* seferi esnasında *Abhaz* meliki Bokrat'ın kızkardeşinin kızı ile evlendi. Bu evlilik uzun sürmedi. Alp Arslan bilemediğimiz sebeplerle onu *Hemedan*'da boşadı ve *Gence* hükümdarı Fazlûn ile evlendirdi²³⁰.

Öyle görünüyor ki, Alp Arslan daha fazla siyasî mülâhazalarla evlenmeler yapmış, bunlardan Hristiyan olan karısını boşayarak Hristiyan devletler ortasında kendisinin vasaî bir hükümdar olan Fazlûn ile, yine siyasî mülâhazalarla, evlendirmiştir.

Hâtun'lardan bâzılarının daima sarayda, Sultan'ın yanında bulunmadıkları, geçici veya daimî olarak, başka bir şehirde yaşadıkları anlaşılıyor. Zira, eski Selçuklu vezirlerinden olup, ayrıca gördüğümüz gibi, Sultan tarafından *Mervu'r-Rûd*'a sürülen ve daha sonra ölüme mahkum edilen 'Amîd ü'l-mülk Kündürî için Sultan nezdinde şefaatte bulunan Ümmü Kıfçak adlı Hâtun, Nişâpûr'da yaşıyordu.

Evlenme suretiyle de olsa Selçuklu hânedanına intisab eden bir Hâtun'un, hânedanın her türlü hak ve imtiyazlarından istifade ettikleri anlaşılıyor. Şu halde devletin hânedan âzasının müşterek malı olduğu prensibi, kadın veya erkek farkı gözetilmeksizin, herkese tatbik ediliyordu. Nişâpûr'da oturan –yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz– Hâtun'un ikta sahasına, menkûp vezir Kündürî'nin mecburî ikamet yeri olan *Mervu'r-Rûd* da dahil di. Şu halde onun asıl ikta sahası *Nişâpûr* idi. O, bu iktâ'nın gelirinden Kündürî'ye 1.000 dinar verilmesini oradaki adamlarına yazmıştı²³¹.

Öyle anlaşılıyor ki, ister Sultan'la beraber sarayda otursun, isterse ondan ayrı olarak başka bir yerde, ikta sahasının başında bulunsun, Hâtun'un emrinde, ufak çapta da olsa, bir teşkilât vardı. Bu teşkilâtın mahiyet ve şumülü hakkında fazla malûmatımız yoksa da, meselâ, asıl konumuz olan sarayda Sultan'ın saray teşkilâtına muvazi olarak Hâtun'un şahsî hizmetini gören, çoğu kadın, makam sahipleri bulunduğu muhakkaktır. Nitekim *Nizâmü'l-mülk*, eserinde, saraya mensup kadınların, bu arada bilhassa Hâtun'ların devlet işlerine karışmamaları tezini savunurken, onların, kadın hâcib (*hâcibe*) ve kadın hizmetçi (*hâdime*) olarak emrinde çalışanların sözlerine göre hareket edip, fermanlar vereceğini kaydetmektedir²³². Görülüyor

229 Bk. Sıbt, *Ayn. yerler*.

230 Bk. Sıbt, *İsl.*, 247a; *Sr.*, 234 b (460 yılı hâdiseleri).

231 Bk. Sıbt. *İsl.*, 241a; *Sr.*, 226a (457 yılı hâdiseleri).

232 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 226; nşr. Halhâlî, s. 133; nşr. Schefer, I, s. 156; II, s. 232 (42. fasıl). Schefer neşrinde Hatunlar'ın hizmetinde erkek hâdim'in de bulunduğu bahsedilmektedir.

ki, bu eserde bu iki makam misâl olarak verilmektedir. Verilen bu bilgiden, tıpkı sarayda hükümdarin şahsına hizmet eden makam sahipleri gibi, Hâtun'un da şahsına hizmet eden makam sahiplerinin bulunduğu açıkça anlaşılıyor.

Sultan'ın meşrû karılarının sayısı pek mahduttur. Bildiğimize göre, Alp Arslan'ın Hâtun'ları üçten fazla değildi. Sultan sefere çıkarken Hâtun'larından sâdece birini, —her halde en kıymetli olanını— yanına aldığı anlaşılıyor. Zira, Sultan seferde iken, muhtelif vesilelerle belirttiğimiz gibi, onun nezdinde şefaatta bulunan veya üzerinde müessir olan bir tek Hâtun'dur.

Buna mukabil, aynı Sultan'ın sayısı yüzleri aşan cariyeye sahip olduğu söylenebilir. Gördüğümüz, gibi, Selçuklu veziri 'Amîdü'l-mülk Kündürî, *Mervu'r-Rûd*'a sürgün edildiği zaman, karısı ve kızıyla birlikte câriyelerini de beraberinde götürmüştü. Kaynaklar câriyelerinin sayısını bildirmemektedirler. Onun 300 gulâm'a sahip olduğu malûm olduğuna göre²³³, buna kıyasla epey cariyesi de olduğuna hükmedilebilir.

Hâtun'lar gibi câriyelerin de efendilerine nekadar sadık oldukları hususunda yine eski Selçuklu veziri Kündürî'nin hayatından misâl vermek mümkündür: Son defa Selçuklu sarayından gönderilen iki gulâm bu Selçuklu vezirini öldürmek için *Mervu'r-Rûd*'a geldikleri zaman, o, bu iki gulâm'dan harem'i mensupları (*ehl*) ile vedalaşmasına müsaade etmelerini istedi. Eski vezir haremine girer girmez, öldürüleceğini öğrenen harem'i mensuplarından feryatlar yükselmeye başladı. Kızı ve cariyeleri başlarını açtılar ve toprak serpmeye başladılar. Vezirin geciktiğini gören iki gulâm, harem'e girerek, vezire dışarı çıkmasını söylediler. Vezir, gulâm'lara kadınların, harem'den çıkmasına mâni olduklarını, elinden tutup çıkarmalarını söyledi. Gulâm'lar Kündürî'yi harem'den çıkardılar ve her halde kadınların çıkmasına mâni olmak için kapıyı kilitlediler²³⁴. Kündürî'nin harem hayatı hakkında yukarıdanberi verdiğimiz malûmat, Sultan'ın cariyelerinin sayısı ve hükümdara bağlılık dereceleri hakkında, kıyas yoluyla, bir fikir vermiştir sanırız.

233 Bk. Sıbt, *İsl*, 240b; *Sr.*, 225a (457 yılı hâdiseleri).

234 Bk. Sıbt, *İsl*, 241 b; *Sr.*, 226b (457 yılı hâdiseleri).

IV

ÂDETLER, AN'ANELER VE MERÂSİMLER

Ortaçağ'da cemiyet gibi, o cemiyeti sevk ve idare eden devlet de muhafazakârdı. Her hükümdar karşı karşıya kaldığı her mes'eledede, kendinden öncekilerin, aynı mes'eledede nasıl davrandıklarını gözönünde bulundururdu. Müesseselerin bizatihi devamlılık vasıflarına bu muhafazakârlık telâkkisi de eklenince, bu devirde hâkim olan zihniyet daha iyi anlaşılır; bu itibarla bu devrin, bir dereceye kadar âdet ve an'anelerin sevk ve idaresi altında olduğu söylenebilir. Biz de burada saray hayat ve teşkilâtıyla ilgili âdet , an'ane ve merâsimleri ele alacağız.

I. Cülûs

Hükümdarların tahta çıkış (*cülûs*) ları muayyen bir merâsimle olurdu. Alp Arslan'ın nasıl bir merâsimle Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturduğu hakkında bilgimiz pek azdır. Alp Arslan, taht rakibi ve akrabası Kutalmış'a karşı savaşı kazanır kazanmaz, vezir Kündürî'ye haber göndererek, sefeli ve amcası Tuğrul Bey'in tabutunun saraydan türbesine nakledilmesini ve sarayı temizleterek, oturmasına müsait hale getirmesini emretti. Vezir 'Amîdü'l-mülk Kündürî'nin Alp Arslan'ı karşıladığını biliyoruz²³⁵. Bu vezirin, onu tahta oturttuğundan açıkça bahsedildiğine bakılırsa, "cülûs" merasiminde vezirlerin hususî bir rol oynadıkları anlaşılıyor²³⁶. Yine bundan anlaşılıyor ki, Alp Arslan Büyük Selçuklu İmparatorluğu payitahtı Rey şehrinde sefeli Tuğrul Bey'in sarayında tahta oturduğu gibi, cülûs merâsimini de burada yapmıştır.

Türk an'anelerinin henüz kuvvetle yaşadığı bu zamanda, onun İslâmî merâsimler yanında eski Türk âdetlerine göre de tahta çıkarıldığı ihtimal dahilindedir. Nitekim tahta çıkışından 15 - 20 gün sonra Alp Arslan'ın, tahta çıkışı şerefine büyük bir "şölen" verdiğini (17 Aralık 1064 - 5 Muharrem 455), bütün ümerâ ve hâcib'leri hil'atlediğini ayrıca zikretmiştik²³⁷. Alp Arslan'ın, tahta çıkar çıkmaz büyük bir resm-i kabûl tertibettiği, başta Selçuklu hânedanı mensupları olmak üzere bütün devlet erkânının bu kabûl resminde hükümdara tebriklerini ve biatlarını arz ettikleri muhakkaktır.

235 Bk. Sıbt, *İsl.*, 232 b; *Sr.*, 214b (456 yılı hâdiseleri).

236 Bk. İ. İsfahânî - B u n d â r î, nşr. Houtsma, s. 29; Türk. terc. s. 28.

237 Bk. Yukarı.

Bu esnada bugün de düğünlerde tatbik edilen eski bir Türk âdeti gereğince dinarlar, dirhemler, hattâ mücevherler saçıldığı ve hazır bulunanlar tarafından kapışıldığı malumdur ki, buna saç ı “(nişâr) derlerdi.

Bundan sonra ordu mensuplarının kendi aralarında Türk âdeti gereğince eğlenceler tertip ettikleri, danslar yapıp, türküler söyledikleri şüphesizdir²³⁸.

Hükümdarın tahta çıkması demek, aynı zamanda devletin yeniden nizam konması demektir: Tahta yeni çıkan hükümdar, bütün devlet teşkilâtı mensuplarına yeniden tayin fermanları verir; bu arada memuriyette kalmasını, muhtelif âmillerle, mahzurlu gördüklerini azleder.

Bu tanzim faaliyetine hânedan azası da dahildir. Alp Arslan, tahta çıkması şerefine verdiği “şölen” de ve hil’at vermede olduğu gibi, hânedan âzasına yeni ülkler tevcihi mes’elesinde de biraz gecikti. Filhakika, ayrıca görüldüğü gibi, Alp Arslan, bu tevcih işini ancak iki yıl sonra yapabildi (1065 - 1066 / 458) ²³⁹.

Hükümdar, tahta çıkışını bütün münasebette bulunduğu devletlere, bu arada Bağdad Abbâsî Halifeliği’ne bildirirdi. Devletlerin Selçuklu İmparatorluğu karşısındaki durumuna göre, bu resmen haber vermenin mânâ ve maiyeti değişiyordu: Muhatap devlet, müstakil siyasî bir teşekküle, bu takdirde bu haber vermeden maksat, yeni hükümdarın başında bulunduğu devletin tanınmasını temin etmektir. Vasal hükümdarlara bildirmekten maksat ise, onların tâbiliğinin teyidini sağlamaktır. Yeni hükümdarın tahta cülûs ettiğini böylece resmen öğrenen vasal hükümdar, itaatını teyid etmek üzere, münasip hediyelerle, metbûu’nun nezdine gelip, ubudiyetini arz eder. Payitahta kadar gelip, itaatını arzettikten sonra, metbû hükümdar da umumiyetle onun yerinde vasal hükümdar olarak bırakıldığına dair eline yeni bir ferman verir.

Tahta çıkışı Bağdad Abbâsî Halifeliği’ne bildirmekten gaye, yeni hükümdarın başında bulunduğu devleti tanınmasını temindir. Alp Arslan’ın başına yeni geçtiği Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Halifelik tarafından tanınmasının ne demek olduğunu ayrıca görmüştük²⁴⁰:

238 Tuğrul Bey, Halife’nin kızı ile evlendiği zaman, ordusu mensupları (havâşi) nin millî oyunlar oynayıp, kendi dillerinde türküler söylediklerini biliyoruz. Bk. Sıbt, *İsl.*, 226a; Sr., 206 a (455 yılı hâdiseleri).

239 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: “Hanedan Azası Arası Münasebetler ve Taht Mücadeleleri”* bahsi. Ayrıca bk. İbnü’l-Esir, nşr. Tornberg, X, s. 34.

240 Bk. Mehmet Altay, Köymen, *ad. geç. eser* = “*Alp Arslan Zamanında Bağdad Abbâsî Halifeliği ile Münasebetler*” bahsi.

Alp Arslan, gönderdiği bir elçilik heyetiyle *Bağdad* camilerinde adına hutbe okunmasını, para basılmasını ve üzerinde ad, lâkab ve unvanları işlenmiş, sembolü olan renkte hil'atler imal edilmesini talebetti. Bunların hepsi yerine getirildiği gibi, imal edilen "sultanî hil'at"ların gönderilmesi münasebetiyle, şahitlerin huzurunda "taklid" merasimi yapıldı ve Alp Arslan'a hitaben yazılmış bir resmî mektupla dünyevî selâhiyetlerin bu Selçuklu Sultan'ına devredilmiş olduğu bildirildi.

Görülüyor ki, bir hükümdarın tahta çıkması demek, âdeta devletin yeniden kurulması demektir. İşte bu sebeple devletin en zayıf zamanı saltanat makamında değişiklik olduğu zamanlardır denilebilir. Bu ânı fırsat bilen, hânedan âzası, yeni tahta çıkan hükümdara karşı taht mücadelesine girişebilecekleri gibi, vasal hükümdarlar da ekseriya tâbilik şartlarını yerine getirmemek suretiyle istiklâllerini ilân ederler. İmparatorluğun vasal'ı olmayan devletler de, arazilerini genişletmek için harekete geçerler. Alp Arslan'm da Tuğrul Bey'in veliahtını tahttan indirerek yerine geçtiğini ve saltanatı boyunca aynı neviden hâdiselerle karşılaştığını ayrıca belirtmiştik. Abbâsî Halifesi'nin bile, fırsattan istifade ederek, Tuğrul Bey zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na devrettiği dünyevî selâhiyetlerini tekrar elde etmek için nasıl harekete geçtiğini izah etmiştik.

Yeni hükümdarın, tahta çıkması şerefine, umumî af ilân ederek mahpusları serbest bıraktığı anlaşılıyor: Alp Arslan'm ölümünü fırsat bilerek, hânedanın hayattaki en yaşlı âzası sıfatıyla imparatorluk tahtını ele geçirmek için mücadeleye girişen K avurd, esir edilip öldürüldükten sonra Melikşah tarafından böyle bir umumî af ilân edilmişti²⁴¹.

2. Veliaht Tayini

Hânedan âzasının siyasî ve içtimâî hayatta hususî mevkileri olduğunu görmüştük. Hânedan âzası arasında en itibarda olanlar, şüphesiz, şehzadelerdir. Halife'nin Sultan Alp Arslan'la beraber oğulları Ayaz ve Melikşah'a da unvanlar ve lâkablar tevcih ettiğini yukarıda belirtmiştik. Halife, Alp Arslan'a, muhtelif vesilelerle hil'atler gönderdiği zaman, oğullarını da ihmal etmiyordu: Sultan'm kızı ile evlenmesini temin etmek üzere, Halifelik veliahtı 'Udetu'd-dîn'in vekili olarak *Nişâpûr*'a gelen 'Amîdu'd-

241 Bk. Sadrû'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâr*, s. 58; Türk. terc. s. 40.

devle dönerken, *İsfahan*'a uğrayarak, orada bulunan Melikşah'a Halife'nin hil'atlerini takdim etti²⁴².

Sultan'ın, seferler esnasında Hâtun gibi, şehzadeleri veya şehzadelerden birini daima yanında bulundurduğu anlaşılıyor: Bu Selçuklu hükümdarının yaptığı *Hârezm* seferinde, oğlu Ayaz'ı babasına karşı gösterdiği hürmet münasebetiyle bahis konusu etmiştik. Buna mukabil, Melikşah'ın da babasının *Gürcistan* ve *Ermenistan* seferine katıldığını ve vezir Nizâmü'l-mülk ile birlikte birçok yerler ve kaleler fethettiğini ayrıca belirtmiştik.

Alp Arslan'ın, sefere çıkarken oğullarından birini payitahtta yerine vekil olarak bırakıp bırakmadığını bilmiyoruz. Fakat bunun mümkün olduğunu sanıyoruz²⁴³. Bu vekilin Melikşah olması pek muhtemeldir. Esasen Melikşah çoktan beri veliaht bulunuyordu.

Veliaht görtermenin muayyen bir müddeti yoktur. Bu, hükümdarın arzuna kalmış bir keyfiyettir. Nitekim, Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı, tahta çıktıktan iki yıl kadar sonra veliaht tayin etmiştir. Galiba *Hârezm* ve *Kıpçak* seferine çıktığı sırada (1066/458), *Merv* şehrinden hareket eden ve *Râykân* kasabası dışında konaklayan Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı kendisinden sonra Sultan olarak tanıyacıklarına dair devlet ümerâsı'ndan yeminle vaad aldı. Alp Arslan, böylece veliaht yaptığı Melikşah'ı bir ata bindirdi, kendisi de sırtında "gâşiye" olduğu halde onun önünde yaya yürüdü. Selçuklu Sultanı, bu hareketiyle kendisinin de hükümdar olarak oğluna itaate başta geldiğini ümerâsına göstermek istiyordu. Alp Arslan bu münasebetle bütün ümerâsına hil'atler ihsan etti. Hâkimiyeti altında bulunan bütün ülkelerde, hutbelerde, tabii kendi adından ve lâkablarından sonra, oğlu Melikşah'ın adının ve lâkablarının zikredilmesini emretti. Alp Arslan'ın bu emri yerine getirildi.

Alp Arslan bundan sonra, ayrıca görüldüğü şekilde, imparatorluğun doğu tarafını hânedan âzasına tevcih etti²⁴⁴. Yine ayrıca görüldüğü gibi, Alp Arslan, *Malâzgirt* savaşına başlarken ümerâsına savaşta ölürse yerine geçecek olan oğlu Melikşah'a itaat etmelerini vasiyet etmişti. Doğuya

242 Bk. İmâdü'din İsfâhânî - B u n d â r î nşr. Houtsma, s. 45; Türk. terc. s. 44.

243 Bk. ayn. yer. Melikşah'ın, payitaht *İsfahan*'da, 'Amîdü'd-devle'yi resmen karışlaması, kaynakta *Şirâz*'dan gelip babası nezdine gittiğinden bahsedilmesine rağmen, resmî sıfat ve salâhiyete sahip olduğunu göstermektedir.

244 Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 34; nşr. Bulak, X, s. 19.

yaptığı son seferi esnasında yaralanan Alp Arslan, öleceğini anlayınca, siyasi vasiyetnâme sayılabilecek tavsiyelerde bulunurken, Melikşah'ın veliahtlığını bir daha teyid etti. Diğer oğlu Ayaz'a *Belh* merkez olmak üzere, babası Çağrı Bey Davud'un hâkimiyeti altında bulunan ülkelerle birlikte 500.000 dinar tahsis etti. Kardeşi Melikşah'a yardımcı olmasını emreyledi²⁴⁵. Müstakbel hükümdar Melikşah için en büyük tehlikenin –büyük kardeşi olduğu anlaşılan– Ayaz'dan geleceğini düşünen Alp Arslan, bir taraftan ülkeler tevcih etmek ve büyük ihسانlarda bulunmak suretiyle, onu tatmine çalışırken, diğer taraftan onun Melikşah'ın elinden tahtı almak için mücadeleye girişeceği ihtimaline karşı da tetbirler aldı. Meselâ *Belh* şehrini ve bütün *Horasan*'ı Ayaz'a tevcih ederken, *Belh* kalesini *Melikşah*'a verdi ve kardeşi Ayaz tevcih edilen ülkelere ve yapılan ihسانlara kanaat etmezse, kendisine tahsis edilen parayı, onunla savaşa sarfetmesini emretti. Ayrıca, meşhur vezir Nizâmü'l-mülk'ü vasi tayin etti²⁴⁶. Alp Arslan'ın siyasi vasiyetnâmesinin şumulüne, ayrıca bahis konusu edildiği gibi, Kirman Selçuluları Devleti hükümdarı kardeşi Kavurd da giriyordu²⁴⁷. Veliaht Melikşah için en büyük tehlikenin, taht üzerinde en fazla iddiada bulunma hakkına sahip olan kardeşi Ayaz'dan geleceği hususunda Alp Arslan'ın tahmini doğru çıkmamıştır. Bilindiği gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtı için en büyük tehlike, siyasi vasiyetnâmesinde taht üzerinde hak iddia edeceğini düşünmediği için, ihسانlarda bulunmakla beraber, hakkında hiç bir tedbir almadığı kardeşi Kavurd'dan gelmiştir. Eğer Nizâmü'l-mülk gibi bir vezire sahip olmasaydı, Alp Arslan tarafından şatafatlı merasimlerle tekrar tekrar veliaht gösterilmesi, Melikşah'ın tahta çıkmasına aslâ kâfi gelmeyecekti.

3. Sarayda Rehineler Bulundurma

Bu âdet daha ziyade hâkimiyet telâkkisi çerçevesine girer. Zira, bilindiği gibi, tâbi hükümdarın, metbû hükümdarın sarayında oğullarından veya kardeşlerinden birini rehine olarak bulundurması, çok eskiden beri tatbik edile gelen bir kaidedir ve metbû adına hutbe okutmak, para bastırmak ve metbû hükümdara yıllık vergi vermek ve saire gibi belli başlı tâbîlik şartlarından birini teşkil eder.

245 Bk. İmâdü'd-dîn İsfâhn âî-Bundârî, nşr. Houtsma, s. 47; Türk. terc. s. 46.

246 Bk. *ayn. yer.*

247 İbn Hallikân'a göre (*Vefeyât*, nşr. Bulak, 1293, II, s. 161.) bütün hanedan âzâsı (oğullar) bu siyasi vasiyetnâmenin, şumulü içine giriyordu.

Eserinde sarayda rehineler bulundurmak âdetine de bir fasıl tahsis eden Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, mes'eleyi daha ziyade devletin emniyeti zaviyesinden ele almaktadır. Ona göre, tâbi hükümdarların her birinin oğlu veya kardeşi rehine olarak sarayda ikamet ederlerse, bu rehineler yüzünden hiçbir vasal hükümdar Sultan'a isyan edemeyecektir. Nizâmü'l-mülk, böylece sarayda bulunacak olan rehinelerin sayısının bin olmasa bile, hiçbir zaman 500 den aşağı düşmemesini istemektedir. Bu rehineler, sarayda bir yıl kaldıktan sonra onların yerlerine başkaları gönderilirdi. Nizâmü'l-mülk, yine emniyet mülâhazasıyla, yeni rehineler saraya gelmedikçe eski rehinelerin yerlerine dönmelerine müsaade edilmemesini tavsiye etmektedir.

Bu Selçuklu veziri, Selçuklu sarayında rehine bulunduran vasal hükümdarların adlarını vermemekle beraber, ya Selçuklu imparatorluğu'na tâbi devletlerin hangi ırklardan meydana geldiğini veya bu vasal devletlerin hangi coğrafi bölgede bulunduğunu ve yahut ta hangi hânedandan olduklarını belirtmek suretiyle, bu eksikliği kısmen telâfi etmektedir. Bunlar, ırk itibariyle, Arap, Kürt, Deylem, Rum emîrleridir. Coğrafi bölge itibariyle de, dağlılar (*kûhiyân*) dır veya *Tâberistan*'da oturanlar ve Şebankâre hânedanına mensup olanlardır.

Selçuklu vezirine göre, bu rehinelerin bulunması dolayısıyla saray, ihtiyaç duyulduğu zaman, iş yapacak insandan mahrum bulunmayacaktır²⁴⁸.

4. Elçi Teâtisi

Denebilir ki, elçilik müessesesi, insan oğlunun, en büyük eseri olan devleti kurduğundan beri mevcuttur. Filhakika devletler tarih boyunca münasebetlerini karşılıklı olarak gönderdikleri elçiler vasıtasıyla düzenlemişlerdir. Peygamberler de Tanrı'nın elçileri sayılırlar.

Her devirde olduğu gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında da elçilik müessesesi, İmparatorluğun diğer devletlerle, bilhassa vasal devletlerle ve Halifelik'le münasebetlerinde büyük rol oynuyor. Nitekim, Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk, eserinin en uzun ve dikkate şayan fasıllarından birini bu müesseseye tahsis etmiştir²⁴⁹. Bu Selçuklu vezirine göre, elçi olarak gönderilecek kimselerde bulunması gereken vasıflar şunlardır:

248 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 129; nşr. Halhâli, s. 73 (25. fasıl).

249 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 120-124; nşr. Halhâli, s. 68 - 71 (21. fasıl).

- 1- Padişahların hizmetinde bulunmuş olmalı, yani hükümdarlara hizmet âdabını öğrenmiş bulunmalı,
- 2- Söz söylemekte cesur olmalı,
- 3- Çok söz söylememeli,
- 4- Çok seyahat etmiş bulunmalı,
- 5- Her ilimden anlamalı,
- 6- Kur'an'ı ezbere bilmeli,
- 7- İleriyi gören bir kimse olmalı,
- 8- Boylu-boslu ve iyi görünüşlü olmalı.

Bunlar elçi olarak gönderilecek kimsenin mutlaka sahip olması gereken maddî ve manevî meziyetlerdir. Nizâmü'l-mülk'e göre, elçi namzedi, bunlardan başka, ihtiyar ve âlim olursa daha tercihe şayandır. Bu Selçuklu veziri, kimlerin elçi olarak gönderilmesi hususunda da şunları söylemektedir:

Hükümdar, bir nedim'ini elçi olarak gönderirse, bu takdirde bu nedim'in üzerine aldığı işi yerine getireceğine daha fazla itimad eder. Bir hükümdar, cesur, silâh kullanma usullerini iyi bilen, iyi süvari olan birini elçi olarak gönderirse, çok yerinde bir harekette bulunmuş olur. Zira, nezdine elçi olarak gittiği hükümdara, elçi gönderen hükümdarın bütün adamlarının böyle olduğunu göstermiş olur. Elçi namzedi Peygamber soyundan (Şerîf) olursa daha da tercihe şayandır. Zira, böyle bir elçinin soyu, nezdine gönderilen hükümdara hürmet telkin eder²⁵⁰. Görülüyor ki, Nizâmü'l-mülk elçilik vazifesini muayyen meslekten olanlara inhisar ettirmemekte ve elçi olarak seçilecek insanı hükümdarın takdirine bırakmaktadır. Yalnız o, elçi olarak gönderilecek kimsenin ihtiyar ve âlim olmasını, bilgi ve tecrübesi bakımından; bir nedim olmasını, hükümdarın itimadını kazanmış olması bakımından; bir kuvvetli kumandanın gönderilmesini, devletin karşı tarafta askerî kudreti hakkında daha elçiye bakarak fikir edinmesi bakımından; nihayet Peygamber soyundan birinin gönderilmesini, yine karşı tarafta soyunun kutsiliği dolayısıyla uyandıracağı hürmet bakımından derece derece daha fazla tercihe şayan bulmaktadır.

Nizâmü'l-mülk, "etrâf"dan gelen elçilerden sarayın kapısına ulaşmaya kadar kimsenin haberi olmadığını, gelişleri esnasında olduğu gibi, gidişleri esnasında da, hiç kimsenin onlarla ilgilenmediğini, (ilgililerin) onların gelişlerini hiç kimseye haber vermediklerini, bu halin gelen elçilerde, (devleti idare

250 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 124; nşr. Halhâlî, s. 70 (21. fasıl).

edenlerin) gaflet içinde buldukları ve işlerini ciddiye almadıkları kanaatını uyandıracakını kaydeder. Böylece mesul makamların yabancı elçilere karşı tutumlarını şiddetle tenkit eden Nizâmü'l-mülk, izahatına devam ederek, elçilerin nasıl karşılanıp, onlara karşı nasıl davranılması gerektiğini vuzuhla ortaya koyar. Bu Selçuklu vezirine göre, serhad memurları (*gumâştegân*)na kendilerine birisi erişince, şu hususlar emredilmelidir: Bu memurlar gelenin kim olduğunu, yanında kaç atlı ve yaya bulunduğunu, ne miktarda âlât ve teçhizata sahip olduğunu, ne iş için gelmekte bulunduğunu derhal bir atlı ile (merkeze) bildirmelidirler. Sonra da bu gelenin yanına mutemed bir adamını katarak, tanınmış (*ma'rûf*) bir şehre gönderip, oradaki mes'ul makamlara teslim etmelidirler. Görünüşe göre, serhad memurlarının vazifeleri burada bitmektedir. Bundan sonra geleni veya gelenleri saraya kadar şehirden şehre veya nahiyeden nahiyeye aynı şekilde ulaştırmak vazifesi, yerine göre yine ilgili memurlar (*gumâştegân*) a, âmiller (*'ummâl*) a ve iktâ sahipleri (*muḳṭa'ân*) ne düşmektedir. (Serhadden itibaren bütün ilgililerin dikkat edecekleri nokta geleni mamur yerlerden geçirmektir. Bu hususta aşağıda daha uzun bilgi verilecektir).

Verilen emre göre, onlar, gelenlere teslim edildikleri her menzilde iniş hakkı (*nüzul*) verecekler, iyi bakacaklar ve onları hoşnutluk içinde (payitahta kadar) göndereceklerdir. Gelen elçilere sarayda kabul esnasında olduğu gibi, dönüşlerinde de aynı iyi muamelelerin yapılmasını tavsiye eden Nizâmü'l-mülk, şu umumî kaideyi koymaktadır: Elçiye yapılacak muamele, onu göndermiş olan padişaha yapılacak muamelelerin aynı olmalıdır. Böylece sözü elçilerle, onları gönderen hükümdarların münasebeti konusuna nakleden Nizâmü'l-mülk, şöyle devam etmektedir: Pâdişahlar (öteden beri) birbirlerine karşı daima büyük hürmet göstermişler ve elçileri de aziz tutmuşlardır. Böyle hareket etmekle hükümdarların kadri, kıymeti ve mevkiî artmıştır.

Selçuklu veziri, bundan sonra elçilerin masuniyeti hakkında şu dikkate şayan bilgiyi vermektedir: Pâdişahlar arasında bir ihtilâf (*muḫalefetî*) ve gerginlik (*vahşetî*) bulunduğu zamanlarda bile, lüzum olduğu anlarda elçiler gidip gelmişler, elçilik vazifelerini, kendilerine emredilmiş olduğu şekilde, yerine getirmişlerdir. (ihtilâf hâlindeki hükümdarlardan hiç biri), onları incitmemiştir. Onlara iyi muamele etmek âdeti hiç ortadan kalkmamıştır. Zira, aksi muamele hiç bir zaman hoş karşılanmamıştır. (Nizâmü'l-mülk verdiği izahatın burasında elçilere yapılacak muamele hakkında bir de Tanrı sözü (*âyet*) nakletmektedir²⁵¹.

251 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 120 - 1; Nşr. Halîhâlî, s. 68 (21. fasıl).

Nizâmü'l-mülk'ün, naklettiğimiz bu esasları, uzun süren ve Alp Arslan ile Melikşah'ın saltanat zamanlarını kaplayan vezirliği esnasında titizlikle tatbik ettiği şüphesizdir. Yeri gelmiş iken, bu hususta şu hâdiseyi nakledelim:

Son *Suriye* seferine giderken, *Urfa*'yı muhasara eden Alp Arslan, 50.000 dinar mukabilinde muhasarayı kaldıracağına dair *Urfa* halkı ile bir anlaşmaya varmıştı. *Urfa* halkı sonradan, Alp Arslan muhasara âlet ve edevâtını yok ettiği takdirde taahhüt ettikleri bu 50.000 dinarı teslim edeceklerini bildirdiler. Fakat, aynı *Urfa* halkı Sultan savaş âlet ve vasıtalarını tahrip ettikten sonra sözlerinden döndüler. Çok kızan Sultan, arada vâsita olan elçinin öldürülmesini emretti. Vezir Nizâmü'l-mülk, böyle bir hareketin âdet olmadığını söyleyerek, elçinin öldürülmesine mâni oldu²⁵².

Nizâmü'l-mülk, elçilerin ne maksatla gönderildikleri ve nelere dikkat ettikleri hususunda pek dikkate şayan bilgi vermektedir. Ona göre, Pâdişahların birbirlerine elçi göndermekten maksatları, sadece herkesin içinde izhar ettikleri haber iblâğından veya mektup gönderilmesinden ibaret değildir; bunların dışında yüzlerce gizli maksatları vardır. Onlar, yolların, boğazların, suların, otlakların—ordunun geçip geçemeyeceği, otun nerede bulunup, nerede bulunmadığı bakımlarından—nasıl olduğunu; her yerde memurların kimler olduklarını; hükümdarın ne kadar askeri bulunduğunu, âlet ve teçhizat- ('*uddet*)ının ne derece mükemmel olduğunu, sofrası (*hân*) sının ve meclisinin, sarayı (*dergâh ve bârgâh*)ının, oturup kalkışının, polo (*çevgan*) oynayıp oynamadığını, avlanışının, huy (*hulk*)unun ve tabiat (*siret*)inin, bahşiş verişinin, çalışma (*kûşîş*)ının, çehresinin ve işi (*kerdâr*)nin nasıl olduğunu; zâlim mi, âdil mi; ihtiyar mı, genç mi; memleket (*vilâyet*)inin mamur mu, harab mı; ordusunun kendisinden hoşnut mu, değil mi; reâyâ (*ra'iyet*) sı zengin mi, fakir mi; (hükümdarın kendisinin) haisis mi, cömert mi; devlet işlerinde uyanık mı, gâfil mi; kâbiliyetli bir vezire sahip mi, değil mi, dindar ve doğru mu, yoksa aksi (*nâpâk ve bedreviş*), mi; kumandalar (*sipahsâlârân*)ı iş bilir ve tecrübeli (*rezm-âzmûde*) mi, değil mi; nedim'leri zarif ve liyakatli mi, değil mi; hükümdarın neyi sevip, neyi sevmediklerini; şarap içmesi esnasında açık ve neş'eli mi, değil mi; hükümdarın din işlerinde sağlam mı, himmet ve şefkati var mı, yoksa bu işlerde gaflet içinde mi; hükümdarın temayülü daha ziyade ciddî sözlere mi, yoksa açık saçık sözler (*hezal*) e mi; daha fazla gulâm'lara mı, yoksa kadınlara mı rağbet ettiğini öğrenmek isterler.

252 Bk. Sıbt, *İsl.*, 260b; Sr., 252b (463 yılı hâdiseleri).

Nizâmü'l-mülk, bir hükümdarın elçileri vasıtasıyla elde ettiği bu malûmatı niçin ve nasıl kullanacağını da açıkça ortaya koymaktadır: Bir hükümdar elçileri vasıtasıyla elde ettiği bu bilgileri elçi gönderdiği hükümdarı ele geçirmek veya onunla açık bir muhalefete geçmek, veyahut ta sadece onun kusurlarını yakalamak istediği vakit alacağı tedbirler için kullanır. O, hükümdarın ahvalini böylece bildiği için, gerekli tedbirleri de kolayca alır.

Nizâmü'l-mülk, bundan sonra Alp Arslan zamanında başından geçen –birçok bakımlardan dikkate şayan– bir hâdiseyi nakletmektedir ki, biz de konumuz bakımından önemi dolayısıyla, hemen hemen aynen ahyo-ruz:

“Bütün dünyada iyi olan ve doğru yolda bulunan iki mezhep vardır: Birisi Hanefî, diğeri de Şâfiî mezhebidir. Bütün diğerk mezhepler boş (*havâ*) ve bid'at'tir. Sultan (Alp Arslan), kendi sâlik olduğu mezhebe o kadar sağlam ve samimî olarak bağlı idi ki, defalarca ‘vezirim Şâfiî mezhebinde olmasaydı ne iyi olurdu!’ diye söylemiştir. Alp Arslan, pek “siyaset” ehli ve heybetliydi. Onun kendi mezhebine böylesine inanmış bulunması ve Şâfiî mezhebini de öylesine kusurlu bulması yüzünden (hayatıma kastetmesinden) daima endişe ederdim, Sultan (bir gün) *Mâverâû'n-nehr'e* sefer yapmaya azmetti. Zira, Semerkand Hanı Şemsu'l-mülk (Nasr b. Ahmed) kendisine boyun eğmiyordu. Sultan (bir taraftan) asker toplarken, diğerk taraftan Han'a elçi gönderdi. Ben de olup biteni bana bildirsin diye, kendi tarafımdan Danişmend Eşter'i Sultan'ın elçisiyle birlikte gönderdim. Sultan'ın elçisi oraya (*Semerkand'a*) vardı ve elçilik vazifesini yerine getirdi. (Dönüşte) Semerkand Han'ı Sultan'ın elçisiyle birlikte kendi elçisini (Sultan nezdine) gönderdi. Âdet olduğu üzere, elçiler, zamanlı - zamansız vezirlerin huzuruna çıkarlar, dileklerde bulunurlar. Zira, (elçilerin bâzan) Sultan'a şifahen söyleyemeyecekleri sözleri olur. Onlar (bu sözleri) Sultan'a ulaştırın diye vezire söylerler. Ben çadır (*visâk*) imda (elçiler Sultan'ın nezdinden) dönünceye kadar bir dost gurubu (*hemnişînân*) ile oturmuş satranç oynuyordum; bir satranç partisini kazanmış ve oyun rakibimin bir yüzüğünü rehin olarak almıştım. Yüzük sol elimin parmağına bol gelmişti; (bu sebeble), onu sağ elimin parmağına takmıştım. (Bu sırada ilgililer), Semerkand Han'ının elçisinin kapıda bulunduğunu haber verdiler. ‘Onu içeri alınız’ dedim. (Bu arada), satranç (takımı) nı önümüzden kaldırmalarını emrettim”.

“Elçi içeri girdi, oturdu. konuşmağa başladı. (Bu esnada) ben yüzüğü parmağımda döndürüyordum. Elçinin gözü parmağıma ve yüzüğe takıldı. Elçi,

sözünü bitirip kalktı, gitti. Sultan (Alp Arslan), Han'ın elçisinin geri gönderilmesini, cevap getirmesi için başka bir (Selçuklu) elçisinin de birlikte yolcu edilmesini emretti. Ben de yine kuvvetli bir adam olan Dânişmend Eşter'i, Sultan'ın elçisiyle birlikte gönderdim. Elçiler, Semerkand'a Şemsu'l-mülk'ün nezdine varınca, bu meyanda (bu Karahanlı hükümdarı), kendi elçisine, "Sultan" (Alp Arslan) ı fikir (*re'y*), yüz (*dîdâr*) ve iş (*kerdâr*) bakımlarından nasıl buldun; ordusu ne kadardır; teşhizat ve âleti nasıldır; saray (*dergâh ve bârgâh*) ı, divan idare (*tertîb*) si nasıldır; memlekette hüküm süren esaslar (*kâide*) nelerdir?" diye sordu. Elçi: "Ey efendim, Sultan (Alp Arslan) ın çehre, görünüş (*manzar*), yiğitlik (*merdâneği*), "siyaset", heybet ve fermanca hiçbir eksigi yok; ordusunun sayısını (ancak) Tanrı bilir. "Zeynet", âlet ve teçhizat (*tecemmül*) ı (hiçbir ordu ile) kıyas kabul etmez; sarayının, divanı'nın ve meclisinin "tertîb"i hep iyi. Memleketinde hiç bir şey eksik değil, fakat (bu devletin) tek bir kusuru vardır. Bu kusur da olmasaydı çok iyi olurdu" dedi.

(Semerkand Hanı) Şemsu'l-mülk: "Bu kusur nedir?" diye sordu.

Elçi: "Sultan (Alp Arslan) ın veziri râfîzî'dir" dedi.

Semerkand Hanı: "Sen bunu nereden bildin"? diye sordu.

Elçisi: "Bir gün kuşluk namazı (*namâz-ı pişîn*) ı kıldım ve kendisiyle konuşayım diye onun (Selçuklu vezirinin) çadırına gittim. Vezirin, sağ elinin parmağına bir yüzük takmış olduğunu ve parmağının etrafında döndürdüğünü gördüm. Bu esnada benimle konuşmakta devam ediyordu."

Elçim Danişmend Eşter: "Burada senin hakkında (Semerkand Hanı) Şemsu'l-mülk'ün huzurunda elçisinin ağzından şöyle sözler çıktı, bilesin" diye bana derhal yazdı. Ben Sultan'dan korktuğum için, büyük üzüntüye kapıldım. (Kendi kendime): "Sultan, Şâfiî mezhebini (bile) istihfaf ediyor ve (bu mezhebe sâlik olduğum için) her zaman bunu başıma kakıyor; Çiğil'lilerin, beni râfîzî saydıklarını ve Semerkand Hanı'nın huzurunda böyle söylediklerini bir defa işitmeye görsün, bu Selçuklu hükümdarı beni sağ bırakmaz" dedim. Bütün suçsuzluğuma rağmen, bu sözlerin, Sultan (Alp Arslan)'ın kulağına ulaşmaması için, benden istenmediği ve rica edilmediği halde, 30.000 dinar sarfettim. Müteaddid ihsanlarda bulundum; Maaş(*idrâr*)lar bağladım."

"Bu hâdiseyi, birçok elçilerin hükümdarların (kendi devlet erkânına) serzenişte bulunmaları ve itham etmelerini mümkün kılmak üzere, nasıl kusur

arayıcı olduklarını ve devlet (*pûdişâhî*) de ve memlekette ne gibi kusurların ve meziyet (*hüner*) lerin bulunduğuna nasıl dikkat ettiklerini göstermek maksadiyle anlattım. Bu hususta akıllı ve uyanık hükümdarlar, kendi ahlâklarını düzeltmişler, iyi hal ve tavırlar takınmışlar, hiç kimsenin kusur bulamamaları için devlet işlerinde lâyıık ve dindar insanları muhafaza etmişler ve onlara memuriyet vermişlerdir²⁵³.

Nizâmü'l-mülk'ün verdiği malûmattan ve başından geçen bu hâdiseden, yabancı elçilere tâ hududtan itibaren nasıl davranıldığı, elçilerin nelere dikkat ettikleri, bunları gönderen hükümdarların toplanan bilgileri, gerektiği zaman, nasıl kullandıkları v. s. hakkında fikir edinilmektedir. Diğer taraftan, yine bu hâdiseden devletin zayıf taraflarını yabancı elçilere göstermemek için ne gibi tetbirler alındığı açıkça anlaşılmaktadır.

Alp Arslan zamanında elçilik müessesesine dair Nizâmü'l-mülk'ün verdiği nazari bilgiyle başından geçen bu hâdiseyi diğer kaynaklar da teyid etmekte ve hattâ bu nazari bilgiyi bazı bakımlardan tamamlamaktadırlar. Meselâ önce kimlerin elçi olarak gönderildikleri ve vazifelerini nasıl yerine getirdikleri hususlarını ele alalım: Ayrıca gördüğümüz şekilde tahta çıkan Alp Arslan, adına hutbe okunup, para bastırılmasını ve hil'at imal edilmesini sağlaması için Bağdad Abbâsî Halifesi nezdine önce İbnu'l-Muvaffak lâkabiyle meşhur Ebû Sehl Muhammed b. Hîybetillah'ı elçi olarak göndermişti. Onun diğer bir vazifesi de Tuğrul'un Hâtun'u iken, bu Selçuklu Sultanı'nın vefatı üzerine Bağdad'a iade edilen Halife'nin kızı Seyyide'ye refakat etmektir. Bu zat, ihtiyar bir âlimdi. Yolda ölmesi üzerine bu vazifelerin yerine getirilmesi, Reîsu'l-Irakayn Ebû Ahmed Nihâvendî'ye emredildi. Bu reis bilemediğimiz sebeplerle bu Hâtun ile birlikte gitmek istemedi. Israr edilince kabule mecbur oldu. Ebû Ahmed Nihâvendî ile birlikte Halife'ye -Sultan Alp Arslan adına hutbenin ikame edilmesi talebini ihtiva eden- bir mektup gönderildi.

Kadı Ebû 'Amr Muhammed b. Abdurrahman ile hâcib Aytekin de Hâtun'a refakat ediyordu. Halife'ye hitaben yazılmış mektup reis Ebû Ahmed Nihâvendî'ye verilmiş olmasına rağmen, asıl elçilik heyetini bu kadı ile hâcib'in teşkil ettiği anlaşılıyor. Üç kişilik elçilik heyeti Bağdad'a geldikten sonra, bütün işlerin başında Kadı Ebû 'Amr'ı görürüz. Tabii hâcib daima yanındadır. Meselâ Halife'nin huzuruna, kendilerine verilen elçilik vazifesini yerine getirmek üzere, bu ikisi girdiler. Görü-

253 Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 122 - 124; nşr. Halhâli, s. 69 - 70 (21. fasıl).

nüşe göre, biri Halife'ye, diğeri vezirine hitaben yazılmış iki mektubu, hâcib Halifelik vezirine takdim etti.

Halife'nin huzurunda bir de teşrifat münakaşası oldu: Kadı'l-Kuzât Ebû Abdillah Dâmgânî, Selçuklu elçisi Kadı Ebû 'Amr'ın Halife tarafından kabulü esnasında kendisinin üst tarafına oturmasına itiraz etti. Kendisine , Kadı Ebû Amr'ın müsafir olduğu söylenerek, itirazı dikkate alınmadı. Bu , zevâhiri kurtarmak için söylenmiş bir sözden ibaretti. Hakikatte Selçuklu elçisi Kadı'nın, Halifelik baş kadısı'nın üst tarafına oturmasını sağlayan kuvvet arkasındaki Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve onun başındaki Sultan'dır.

Kadı Ebû 'Amr'ın elçilik vazifesini ne büyük titizlikle yerine getirdiğini , Alp Arslan adına hutbe okunmasını ve para bastırılmasını hemen sağlayan bu Selçuklu elçisinin, üzerinde Alp Arslan'ın ad, unvan ve lâlakabları yazılı, sembolü olan renkte imal edilecek hil'atlerin bir an önce hazırlanması için Halife'yi nasıl sıkıştırdığını, imali bittikten sonra Selçuklu Devleti'nin mümessili olan 'Âmîd (Ebû Sa'îd) in talebi üzerine, Halifelik sarayında yapılan hususî bir toplantıda "taqlîd" merasimiyle, imal edilen hil'atlerin teslimi merasiminin birlikte nasıl yapıldığını yukarıda görmüştük²⁵⁴.

Halife, veziri Fahru'd-devle İbn Cahîr'i esas itibariyle, kendisinin müsaadesini almadan Sultan Alp Arslan'dan hil'at alması ve bu hil'atla dolaşmak istemesi üzerine azletmiştir. Alp Arslan Halifelik vezirliğine kendi adamlarından Abu'l-'Alâ'yı getirmek istiyordu. Bu Selçuklu hükümdarı, Halifelik nezdinde bu hususta şefaatte bulunması için, vezir namzedi Ebu'l-'Alâ'nın kardeşi Ebu'l-Me'âlî'yi Hezâresb nezdine gönderdi. Gördüğümüz gibi, Halife, has adamlarının tavsiyesi üzerine, Sultan'ı kırmamak için, azlettiği İbn Cehîr'i tekrar vezir tayin etti (Kasım 1068 - Sefer 461)²⁵⁵.

Aradan üç yıl geçtikten sonra (Aralık 1071 - Rebîulevvel 464) Ebu'l-'Alâ'nın "vezîru'l-vüzerâ" ünvanıyla ve sultânî hil'atleri giymiş olduğu halde, Selçuklu Sultanı'nın nezdinden *Bağdad*'a geldiğini görüyoruz. Elinde Halifelik veziri İbn Cehîr'in iktâ'larının yarısının ona tevcih edilmiş olduğunu gösteren bir de menşur (*tevķî*) vardı. Kaynağın bildirdiğine göre²⁵⁶, Sultan bunu Halifelik veziri İbn Cehîr'e kızıdığı için

254 Bk. yukarı, s. 11.

255 Bk. Sıbt, *İsl.*, 251 ab; *Sr.*, 239b-240a (461 yılı hâdiseleri).

256 Bk. Sıbt, *İsl.*, 6a; *Sr.*, 3a (464 yılı hâdiseleri).

yapmıştı. Bu kırgınlığın kendi namzedi olan Ebu'l-‘Alâ'nın vezir yapılı-
mamasından doğduğu anlaşılıyor. Ebu'l-‘Alâ bu defa “vezîru'l-vüzerâ”
rütbesiyle Sultan'ın *Bağdad* nâibi tayin edilmişti. Kaynak bunun Selçuklu
veziri Nizâmü'l-mülk'ün tedbiri olduğunu kaydetmektedir²⁵⁷. Bu hareket
Halife'ye dokundu. Ebu'l-‘Alâ'yı hiç kimsenin karşılamamasını emretti.
Ebu'l-‘Alâ *Bağdad*'a tek başına girdi. Bununla beraber o, Bâbu'n-Nev-
be eşîğini öpmekten geri kalmadı. Ebu'l-‘Alâ'nın gelişinden üç gün sonra,
meşhur kumandan Sa'du'd-devle Gûherâyîn geldi. Sultan, onu Ha-
lifelik veziri Fahru'd-devle İbn Cehîr mes'elesi için göndermişti. Gali-
ba Sultan, Ebu'l-‘Alâ'ya yapılan muameleden onu mes'ul tutuyordu ve onun
Ebu'l-‘Alâ'ya temayül göstermesini istiyordu. Elçi Sa'du'd-devle'yi Ha-
lîfe'nin “hâşîye” si ve veziri İbn Cehîr istikbal etti. Elçi Sa'du'd-devle
de Bâbu'n-Nevbe'de atından inerek, eşîği öptü, sonra da Halife'nin huzu-
runa kabul edilmesini istedi ve müsaade edilmesi üzerine huzura dahil oldu.
Kendisiyle beraber Halife'nin veziri İbn Cehîr de huzura girdi.

Sa'du'd-devle Gûherâyîn, Sultan'ın mektubunu Halife'ye verdi.
Fakat, elçilik vazifesi (risâle)ni edâ etmedi. Söyleyeceklerini bir kâğıt parçası-
na yazarak, Hâlife'ye verdi. Tezkereyi okuyan Halife, Sultan'ın kendisine
kızdığını anladı. Sa'du'd-devle Halife'nin nezdinden ayrıldıktan sonra,
âdet gereğince, bu Selçuklu elçisine hitaben Halife'nin “tevkî”i çıktı.
Halife bu tevkî'inde ” *Rey* şehrinde beklediği elçilerimizin gelmeleri gecik-
tiği için 'Adu'd-devle (Alp Arslan) nın canının sıkılmış olduğunu ve bu
bekleyişin izzet-i nefsine dokunmuş bulunduğunu, ve bunu vezir (İbn Cehîr)'e
nisbet ettiğini öğrendik ” dedikten sonra, bunları düşmanların ve çekemiyen-
lerin söylediğini kaydediyor ve hâdise (*emr*) nin böyle cereyan etmediğini,
(elçi gönderilmesinde) gecikmenin hil'at olarak takdime lâyük ipek elbisenin
dokunmasının gecikmiş olmasından ileri geldiğini belirtiyor ve kalbinde vezi-
rinin düşmanlarının telkiniyle doğan kırgınlığın zail olması için Sultan'a
hakikî durumu yazmasını, Selçuklu elçisi Sa'du'd-devle Gûherâyîn'-
talebediyordu²⁵⁸.

Görülüyor ki, Halife bütün gayretini Sultan'ın kırgınlığını gidermeğe
sarfediyor ve vezirin ikta'larının geri verilmesi hususunda bir talepte bulun-
mağa cesaret edemiyor. Kaynakların Alp Arslan ölünceye kadar bir daha
bu meseleden bahsetmediklerine bakılırsa, Selçuklu İmparatorluğu ile
Halifelik arasında çıkan ihtilâfın böylece kapandığına hükmedilebilir.

257 Bk. Sıbt, *ayn. yerler*.

258 Bk. Sıbt, *ayn. yerler*.

Naklettiğimiz son hâdise, elçilik vazifesinin nasıl yerine getirildiği hususunda da tamamlayıcı bilgi edinmemizi sağlamaktadır. İlk elçilik vazifesini üzerine alan kimse, nezdinde gönderildiği hükümdar veya Halife tarafından kabul edildiği zaman, beraberinde getirip takdim ettiği mektuptan başka, üzerine aldığı vazife hakkında şifahi izahatta bulunuyor; bu arada belki de tevcih edilen suallere tamamlayıcı cevaplar veriyor. Halife'ye kırgın olan Alp Arslan'ı temsil eden Sa'du'd-devle Gûherâyîn, bu Selçuklu hükümdarı'nın Halife'ye hitaben yazdığı mektubu takdim ediyor, fakat kendisi elçilik vazifesi (*risâlet*) ni eda edecek yerde, söyleyeceklerini bir kâğıt parçasına yazarak, Halife'ye vermekle yetiniyor.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile vasal'ları ve bilhassa Halifelik arasındaki karşılıklı elçiler gönderildiği görülüyor. Bu arada Halife, her vesile ile Alp Arslan nezdine elçi gönderiyordu. Meselâ Halife bir defasında karısı Arslan Hatun için *İsfahan*'a bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyet iki hâdim ve hâcib'ten mürekkepti (1065/457)²⁵⁹. Diğer bir defasında aynı Halife çeşitli meselelerin halli için bir hâdim'iyle Ebû Muhammed Temimî Hanbelî adlı bir fakihî Sultan nezdine elçi olarak gönderdi. Halife bu defa iki kişiden meydana gelen bir elçilik heyeti vasıtasıyla, 1- Sultan'ı *Hârezm* ve ötesi seferinden sağ ve salim döndüğü için tebrik ediyor; 2- Sultan'a hil'atlar gönderiyor; 3- Zevcesi olan Arslan Hatun'un dönmesini temin için Sultan'a yazdığı bir tezkereyi gönderiyor; 4- Halife, Sultan'a kendisine ve hâşiyesine ait ikta'lara tecavüz eden nâib'lerinden şikâyet ediyor (Eylül 1066 - Zülkade 458)²⁶⁰.

Halife Kâim'in karısı Arslan Hâtun, bu Abbâsî Halifesi'nin ikta'lar ve sair hususlarda, bahis konusu edilen elçilik heyeti vasıtasıyla yaptığı taleplerinin hepsini Sultan'ın kabul ettiğini bildiren "tevki"lerle Bağdad'a geldi (Ocak 1067 - Rebiyulahir 459)²⁶¹.

Verdiğimiz bu uzun malûmatın, gerek gönderilen elçilerin meslekleri bakımından, gerekse bu elçilere yapılan muameleler bakımından, Nizâmü'l-mülk'ün verdiği nazari bilgiyi tamamiyle teyit ettiği görülmektedir. Her sınıftan halkın elçi olarak gönderildiği ortaya çıkıyor. Diğer taraftan, herhangi bir elçiye kötü muamele edildiği hususunda kaynaklarda hiç bir kayıt yoktur.

259 Bk. Sıbt, *İsl.* 238b; *Sr.*, 222b (457 yılı hâdiseleri).

260 Bk. Sıbt, *İsl.*, 243b-244a; *Sr.*, 230a (458 yılı hâdiseleri).

261 Bk. Sıbt, *İsl.*, 245a; *Sr.*, 232a (459 yılı hâdiseleri)

5. Câsuslar

Diğer devletlere elçiler göndermekle, aynı zamanda her türlü malûmat toplamak ve câsusluk yapmak maksadının güdüldüğünü gördük. Nizâmü'l-mülk, eserinde casusluk için de ayrı bir fasıl tahsis etmiş ve dikkate şayan bilgi vermiştir. Filhakika, bu Selçuklu veziri (memleketin) her tarafına (*eṭrâf*), tüccar, seyyah, sofi, ilâç satıcısı ve fakir kılığında daima câsuslar gönderilmesini tavsiye etmektedir. Bunlar duydukları haberleri getireceklerdir. Öyle ki, hiçbir durum (hükümdara) gizli kalmayacak, bir hâdise vukubulursa zamanında tedbir alınacaktır.

Nizâmü'l-mülk bundan sonra galiba geçmiş zamanları kastederek, şöyle devam etmektedir: Öyle zaman olmuştur ki, vâliler, ikta sahipleri (*muḳṭa'ân*), memurlar (*gumâştegân*) ve ümerâ isyan ve muhalefet bayrağını kaldırmışlar, pâdişaha karşı gelmişlerdir. Casusları gelmişler, pâdişaha haber vermişler, derhal atlanan hükümdar, ansızın yetişmiş ve onları bastırmıştır. Böylece âsiler maksatlarına ulaşamamışlardır. Nizâmü'l-mülk'e göre, casuslar, aynı şekilde reâyâ'nın iyi ve kötü durumunu da haber vermişler, pâdişahlar da gerekeni yapmışlardır. Anlattığı bu iki hikâyeden de neticeler çıkaran Nizâmü'l-mülk bunları geçmiş pâdişahların adalet hususunda ne kadar ciddi hareket ettiklerini, mazlûmların hakkını meydana çıkarmak için neler düşündüklerini, müfsitleri yok etmek için ne tedbirler almış olduklarını bilsin diye anlattığını belirtmektedir, ve sözlerini, sağlam hükmün, kuvvetli ordudan daha iyi olduğunu söylemekle bitirmektedir. Sözü başka devletlere de nakleden Nizâmü'l-mülk şu bilgiyi vermektedir: Eğer başka bir pâdişah, ordusuyla memleketine kastetmiş bulunursa, câsusları vasıtasıyla aldığı haberlerle hazırlığını yapmış olan hükümdar, mütecevizi memleketinden sürüp çıkarmıştır²⁶².

Nizâmü'l-mülk'ün, gerek burada verdiği bilgiden, gerekse metin içinde Büveyhoğulları hükümdarı meşhur 'Adudu'd-devle ile Gazneliler Devleti hükümdarı Mahmud zamanından verdiği iki misâlden câsusların daha ziyade memleket sınırları içinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu suretle elçilerin diğer devletlerden, casusların ise daha ziyade memleket dahilinden haberler getirdikleri görülmektedir.

6. Hediye

Hükümdarlar arasında, muhtelif vesilelerle, hediyeler alınıp verilmesi, eskidenberi devam edegelen bir âdettir. Bir bakıma hil'atleri de hediye saymak

²⁶² Bk. Siyâset-nâme, nşr. Darke, s. 94, 109; nşr. Halhâli, s. 53, 63 (13. ve 14. fasıllar).

mümkündür. Esasen verilmiş maksatları istisna edilecek olursa, hil'atlerle hediyeleri birbirinden ayırmak her zaman mümkün olmuyor: Bilindiği gibi, hil'atler, umumiyetle hâkimiyet sembollerinden meydana geliyordu; bu itibarla her defasında, bazı ufak farklarla, muayyen eşyadan ibaretti. Sonra *hil'atler* derece ve rütbe itibarıyla daha yüksek olan bir makamdan, daha aşağı kademelerdeki vasal hükümdarlara, devlet adamlarına, kendilerini yaptıkları hizmetlerden veya itaatlarından dolayı veyahut da sadece veren makamın teveccühünü kazanmış bulunmasından dolayı, mükâfatlandırmak için veriliyordu. Halbuki hediye için her zaman bir vesilenin bulunması şart olmadığı gibi, mutlaka yüksek bir makamdan, daha küçük makamdakilere gönderilmesi de şart değildi: Sultan Alp Arslan hediyeler veriyor ve hediyeler kabul ediyordu. Alp Arslan'ın, manevî bakımdan daha yüksek makamı işgal ettiği kabul edilen Halife'ye, adına hutbe okunması gibi vesilelerle -teşekkür mahiyetini hâiz olan- paralar verdiğini yukarıda gördük Şüphesiz bunlar da hediye sayılabilir. Fakat Sultan hiç bir sebep yok iken de, Halife'ye hediyeler gönderiyordu. Bu hallerde kaynaklar hediye kelimesini mutlaka kaydetmektedirler²⁶³.

Sultan'ın "kapı"sından *Bağdad*'a vazifesi başına dönen (Ocak 1067- Sefer 459) 'Amîd Ebû Sa'îd Müstevfi, beraberinde Halife'ye hediyeler de getirmişti. Bu hediyeler, sıra ile, elbiseler, bir mushaf ve mücevherattan ibaretti²⁶⁴. Kaynakta Sultan'ın bir mektubundan da bahsediliyor, fakat muhteviyatı verilmiyor. Bu mektup her halde hediyelerin listesini ihtiva ediyordu.

Yukarıda belirtildiği üzere, babası Kavurd'a karşı mücadele etmek üzere nezdine gelen Sultan Şah'a, Alp Arslan, atlar, elbiseler ve 10.000 dinar değerinde başka şeyler vermişti (1069 - 1070/462)²⁶⁵.

Sultan Alp Arslan'a takdim edilen hediyelere gelince, en başta vasal hükümdarlardan Gence hâkimi Fazlûn İbn Ebi'l-Esvâr'ın hediyeleri zikre değer.

Kafkas seferi esnasında *Gence*'ye inen Sultan Alp Arslan'a, Nizâmü'l-mülk'ön telkiniyle itaatını arz eden Fazlûn'a hil'atler verildi. Fazlûn da Sultan'a şunları takdim etti (Ocak 1068 - Reviyul-evvel 460):

- 1- 1000 deve;
- 2- 50 at;

263 Bk. Sıbt, *İsl.*, 245a; *Sr.*, 232a (459 yılı hâdiseleri).

264 Bk. Sıbt, *ayn. yerler*.

265 Bk. Sıbt, *İsl.*, 256b-257a; *Sr.*, 247b (462 yılı hâdiseleri).

3- Altun ve gümüşle işlenmiş muhtelif einsten çizgili 500 elbise;

4- Ağaçları altun ve meyveleri -100,0000 miskal ağırlığında- yâkut ve mücevher olan bir bahçe (*bostan*)²⁶⁶.

Bu kadar kıymetli ve orijinal hediyelerin takdim edildiği nâdirdir. Bu hediyelerden Sultan'ın da memnun olduğu anlaşılıyor: Fazlûn, vasal hükümdar olarak devletin başında kaldı; ayrıca Tiflis emîri İbn Cafer de, *Gence*'ye huzuruna gelerek para ve attan mürekkep hediyeler takdim ettiği halde, *Tiflis* onun elinden alınarak Fazlûn'a teslim edildi. Fazlûn böylece takdim ettiği kıymetli hediyelerin mükâfatını gördü. Mülkünden mahrum kalan İbn Cafer, Sultan'ın kapısında alakundu²⁶⁷.

Böylece mülkünü kaybetmemek ve vasal hükümdar olarak yerlerinde bırakılmalarını sağlamak için muazzam hediyeler takdim edenlerden başka, Halifelik ve devlet erkânı da Sultan'a zaman zaman hediyeler takdim ediyorlardı. Meselâ Halife'nin veziri Fâhru'd-devle İbn Cehîr'in oğlu 'Amîdu'd-devle Ebû Mansur, galiba Halife'yi Sultan'a şikâyet etmek maksadiyle Rey şehrine geldi (1069 - 70 / 462). Yanında Sultan'a ve veziri Nizâmü'l-mülk'e takdim edilmek üzere birçok hediyeler vardı. Bu hediyeler arasında Sultan için ipekle örtülü siyah bir "mehd" de bulunuyordu.

Görünüşe göre, Selçuklu devlet erkânı da Sultan'larına hediyeler takdim ediyorlardı: Devletin Tuğrul Bey zamanından beri emektarlarından olup, Alp Arslan zamanında devlet hizmetindeki başarılarından dolayı Horasan 'Amidliği'nden *Hârezm* eyâleti valiliğine tayin edilen Muhammed b. Mansur Nesevî'yi vezir Nizâmü'l-mülk çekemiyordu. Vezir, "hâdem ve haşem" sahibi bir kumandanı, onu devlete borçlu gösteren senedler (*vusûl-i divâniye*) vererek bu valiye gönderdi. Maksadı valiye küçük düşürmekti. Vali Muhammed b. Mansur, hepsi de gulâm olan bu hâdem ve haşem'i öldürttü ve cesetlerini *Ceyhun* nehrine attırdı; sonra da 100 gulâm satın aldı; her gulâm'ın kuşağına yüzer dinar bağladı ve bunları Sultan'a hediye etti. *Hârezm* valisi, doğrudan Sultana yazdığı bir mektupla Nizâmü'l-mülk'ün gönderdiği gulâm'lar devlet nizamını ihlâl ettikleri için öldürdüğünü bildirdi. Sultan kendisini mazur gördü²⁶⁸.

Bu misâlleri daha da çoğaltmak, şüphesiz, mümkündür. Biz, hediyelerin mahiyetinin anlaşılmasına imkân verecek kadar misâl vermekle yetindik.

266 Bk. Sıbt, *İsl.*, 247a; *Sr.*, 234b (460 yılı hâdiseleri).

267 Bk. Sıbt, *ayn. yerler*.

268 Bk. Sadrü'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâr*, s. 33; Türk. terc., s. 22 - 23.

Verdiğimiz bu izahattan, hediyelerin daha ziyade bir gayeye ulaşmak maksadiyle, durum ve şartlara göre, ihtiyacı karşılayacak şeylerden meydana geldiği anlaşılmıştır sanırız. Gördük ki, at ve elbise gibi zarurî ihtiyaç maddeleri hediyelerin başında gelmektedir. Bunları iktisadî değeri olan para ve kıymetli taşlar takibetmektedir.

7. Fetihnâme

Hükümdarlık âdetlerinden biri de, kazanılan zaferlerden sonra, her tarafa, dostların sevinmesi, düşmanların da üzülmesi ve çekinmesi için "fetihnâme"-ler (zafer mektupları) göndermektir. Sultan Alp Arslan da küçük veya büyük kazandığı zaferlerden sonra içte devlet teşkilâtı mensuplarına, dışta diğer devletlere, bu arada vasaal devletlere ve Halifelige "fetihnâme" ler gönderiyordu.

Bağdad'a vezir Nizâmü'l-mülk'ten gelen bir mektupta Sultan Alp Arslan'ın *Hazer* bilâdına girdiği, bu seferi esnasında o ana kadar erişilmemiş yerlere vardığı, büyük beldeler fethettiği, takriben 30.000 kişinin öldürüldüğü, 50.000 e varan gulâm (*mevlûk*) in esir edildiği, alınan ganimetin hesapsız bulunduğu bildiriliyor ve Sultan'ın *Ani'*ye inerek burasını da kuşattığı, fethinin gecikmiyeceği ilâve ediliyordu. Birkaç gün sonra da *Ani'*yi fethettiğine dair Sultan'ın mektubu geldi. Bunun üzerine Halifelik veziri Beytu'n-nevbe'de bir meclis aktetti. "Fetihnâme" burada okundu (Temmuz 1064/Ramazân 456)²⁶⁹.

Alp Arslan'ın Malâzgirt Meydan Muharebesi'nden sonra da aynı şekilde her tarafa fetihnâmeler gönderdiği, bütün islâm ülkelerinde, bu arada Bağdad'ta şenlikler yapılmasından anlaşılıyor.

Sultan'ın *Buhârâ* fetihnâmesinin metni elimizdedir. Sultan'ın kendisi başında bulunduğu İmparatorluk hakkındaki telâkkileriyle, fetih felsefesi, düşmanlarını nasıl gördüğü hususunda pek dikkate şayan malûmatı ihtiva eden bu fetihnâme, Cândâr Akara ile Hârezm'e Sa'du'd-dîn İspahbud'e gönderilmişti. Fetihnâme'de bu zafer müjdesinin *Hârezm* ve havalisinde, uzak yakın, Türk veya Tacik, herkese ve bütün reâyâ'ya ulaştırılması emredilmektedir. Bu suretle bütün bunlar sevinecekler ve devlete hizmetleri ve bağlılıkları artacaktır²⁷⁰. Uzun olan Fetihnâme, başka yerlerde muhtelif bakımlardan kullanıldığı için, burada bu kadarla iktifa edilmiştir.

269 Bk. Sıbt, *İsl.*, 235b; *Sr.*, 218b (456 yılı hâdiseleri).

270 Bk. *Fetih-nâme-yi Sultan Alp Arslan*, nşr. H. Nehcevanî, Yağma, IV. sayı: 8, s. 369 - 375.

Bu fetihnâme'den anlaşılıyor ki, hükümdar zaferini imparatorluğu içindeki eyâlet valilerine bildiriyor. Bütün eyâlete duyurmak vâli'ye aittir. Bunun gibi, hükümdarın, zaferlerini vasal hükümdarlara ve bu arada Halifelige bildirdiğine, eyâlette olduğu gibi, gerek vasal devlet teşkilâtına, gerekse bütün reâyâ'ya duyurmanın vasal hükümdarlara ve Halife'ye ait olduğuna, kıyas yoluyla, hükmedilebilir.

Fetihnâme'lerle beraber, fetih esnasında ele geçen ganimetlerden ve esirlerden de numuneler gönderildiği malumdur.

8. Tebrîk

Yukarıda görüldüğü gibi, *Hârezm* seferinden sağ ve salim döndüğü için, Halife bir hâdim'i vasitasiyle, Alp Arslan'ı tebrik etmiş, hil'atler göndermiş, bu arada bazı taleplerde bulunmuştu²⁷¹.

'Amîdu'l-mülk Kündürî, kendi yerine vezir tayin edilen Nizâmü'l-mülk'ü makamında tebrik etmiş ve 500 dinar takdim etmişti²⁷².

Buna kıyasla, Alp Arslan'ın da tahta çıktıktan sonra, diğer hükümdarlar tarafından tebrik edildiği söylenebilir.

9. Karşılama Ve Uğurlama Merasimleri

Her devirde olduğu gibi, bahis konusu ettiğimiz devirde de, resmî karşılama merasimlerine pek ehemmiyet verildiğini yazımızın muhtelif yerlerinde çeşitli münasebetlerle gördük. Devlet hayatında teşrifata ne kadar riayet edildiği gözönünde tutulacak olursa, bunu tabii karşılamak lâzımdır.

Alp Arslan'a ilk karşılama merasimiri, vezir 'Amîdu'l mülk Kündürî yaptı: Kutalmış'a karşı, gördüğümüz şekilde zafer kazanan Alp Arslan'ı vezir, "hadem," "haşem", "davul", "'alem", Arap ve Acem'yle karşıladı ve tahta oturttu²⁷³.

Alp Arslan saltanatı boyunca *Bağdad*'a gelmemiş bulunduğu için, kendisinin Halifelik tarafından nasıl karşılandığı hakkında, maalesef, bir şey söyleyecek durumda değiliz. Mamafih, bazı Hatun'ların ve Irak-ı Arab'-

271 Bk. Yukarı, "*Elçiler*", s. 83.

272 Bk. Sıbt, *İsl.*, 240b; *Sr.*, 225a (457 yılı hâdiseleri).

273 Bk. İmâdü'd-dîn İsfahânî-Bundârî, nşr. Houtsma, s. 29; Türk. terc. s. 28.

ta vazifeli Selçuklu devlet erkânının Halifelik erkânı tarafından karşılanışından bu hususta fikir edinmek mümkündür.

Alp Arslan'ı vasal hükümdarların nasıl karşıladıkları hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Zira kaynaklar bu hususta tafsilât vermemektedirler. Meselâ, Bizans İmparatoru ile savaşmak üzere *Suriye*'den dönerken, *Diyarbakır*'a uğrayan Alp Arslan'ı Ebu'l-Hasan Sa'îd İbn Mervân'ın bizzat karşıladığını biliyoruz²⁷⁴. Sultan'ı görünce atından indiği ve yer öptüğü, Sultan'ın önünde, atının "gâşiye" sini, yaya olarak, taşıdığı muhakkaktır.

Veliaht Melikşah'ın evlenme merasiminde bulunmak üzere Selçuklu sarayına gelmiş olan Halife'nin karısı Arslan Hâtun, Selçuklu hükümdarı nezdine elçi olarak gönderilen hadim ile birlikte Bağdad'a döndüğü zaman, başta veziri olmak üzere, halk (nâs) kendisini bir fersah mesafeden karşılamışlardır (Nisan 1069 / 459 yılı Cemâziyülevvel başı). Karşılayanlar at üzerinde evine dâhil olan Hâtun'a dua etmişlerdi²⁷⁵.

Yol kesen Lur Kürdlerini tenkil ederken, adına Bağdad Abbâsî Halifesi'nin hutbe okuttuğuna dair mektup geldiği zaman, Alp Arslan'ın secdeye kapanacak kadar sevindiğini, Halife'ye hediyeler verdiğini biliyoruz. Alp Arslan bunları (10.000 dinar ve 200 muhtelif ebrîşim elbise) 'Amîd Ebu'l-Hasan Ali ile Bağdad'a gönderdi (Bağdada gelişi: Nisan 1064 - Cemâziyülevvel 456). Kendisini Bağdad'ta sadece Halife'nin veziri Fahru'd-devle İbn Cehîr'in oğlu 'Amîdu'd-devle karşıladı²⁷⁶.

Aytekin Süleymanî ile birlikte Bağdad'a gelen Reîsu'l-Irakayn Ebû Ahmed Nihâvendî'nin karşılanması çok daha şatafatlı oldu: Halife onları karşılamağa "hadem ve huccâb" ını göndermişti (Haziran 1064 - Cemâziyühahir 456). Reîsu'l-Irakayn, Bâbu'n-nevbe'ye geldiği zaman atından indi, eşiği öptü, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Irak-ı Arab idare merkezi olan Dâru'l-Memleke'ye gitti²⁷⁷. Bununla beraber Halifelik teşkilâtına (âmâl'ine) el koyan ve Halife'ye, vezirinin Türk devletini Arab devleti haline getirdiğini söyleyen işte bu Reîsu'l-Irakayn'dır.

Meşhur Sulçuklu kumandanı Sa'du'd-devle Gûherâyîn, yukarıda görüldüğü gibi, elçilikle Bağdad'a geldiği zaman (Aralık 1071 - Rebiyülev-

274 Bk. Sıbt, *İsl.*, 8a; *Sr.*, 5b (464 yılı hâdiseleri).

275 Bk. Sıbt, *İsl.*, 245b; *Sr.*, 232b (459 yılı hâdiseleri).

276 Bk. Yukarı, "Elçiler".

277 Bk. Sıbt, *İsl.*, 233b; *Sr.*, 216a (456 yılı hâdiseleri).

278 Bk. Sıbt, *İsl.*, 235a; *Sr.*, 217b-218a (456 yılı hâdiseleri).

vel 464), biraz aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz Sultan'ın Irak nâibi Ebu'l-'Alâ'yı karşılamaya kimseyi göndermeyen Halife, "hâşiye" sini ve vezirini bu Selçuklu kumandanını karşılamaya göndermişti²⁷⁹. Kendisinin Halife'nin huzurunda elçilik vazifesini eda etmediğini yukarıda görmüş-tük.

Göründüğüne göre, Halife bâzı devlet adamları için karşılama merasimi yapılmasına lüzum görmüyordu: 'Amîd Ebû Sa'îd Müstevfî'nin, adale-tinden dolayı *Irak*'a vazifesi başına dönmesine Bağdad halkı pek memnun olduğu halde, kendisine karşılama merasimi yapıldığı hususunda kaynaklarda bir kayda rastlayamadık. Başka bir 'Amîd'e, görüldüğü şekilde karşılama merasimi yapıldığına göre, bu 'Amîd'e karşılama merasimi yapılmaması rütbe ve derecesinin küçüklüğüne de atf edilemez.

Halife bâzan kızdığı bir devlet adamı için kasten karşılama merasimi yaptır-mıyordu: Yukarıda gördüğümüz gibi, Alp Arslan'ın Halifelik vezir nam-zedi Ebu'l-'Alâ'ya Sultan tarafından veziru'l-vüzerâ'lık ünvanı tevcih edildiği, Sultanî hil'atler ihsan edildiği, üstelik Sultan'ın Bağdad nâ-ibliği'ne tayin edildiği halde, -elinde Halifelik veziri İbn Cehîr'e âit İktâ'ların yrisının bu nâib'e verildiğine dair "tevkî'" bulunması yüzünden- Halife bu Selçuklu devlet adamına karşılama merasimi yapılmamasını emretti. Bu sebeple nâib, *Bağdad*'a tek başına girdi (Aralık 1071 - Rebi-yulevvel 464)²⁸⁰.

Bütün bu gelenler, Bâbu'n-nevbe'ye giderek, eşiği öpüyorlar, sonra da Dâru'l-Memleke'ye gidiyorlardı. Görünüşe göre, Halife'ye tam hür-met gösterenler, daha Bâbu'n-nevbe'ye varmadan, atlarından iniyorlar; şu veya bu sebeple kızgın olanlar ise, ancak eşiğe varınca atlarından iniyorlardı. Galiba bu hususta Nizâmü'l-mülk bir istisna teşkil ediyordu: Bu Selçuklu veziri Sultan Melikşah zamanında *Bağdad*'a bir gece vakti gelmişti (1086/479). Kendisini önünde meş'aleler (*şumû'*) olduğu halde Halife'nin veziri Ebû Şucâ', hadem ve havâss karşıladı. Metinde vuzuh olmamakla beraber, karşılayanlar arasında Halife'nin de bulunduğu anlaşılıyor. Çünkü, karşılayanların Halifelik sarayına veya Bâbu'n-nevbe'ye geldiğinden bah-sedilmeden, Halife'nin bir kafes içinde oturduğundan söz edilmektedir. Nizâmü'l-mülk, Halife'nin önünde defalarca yer öptü. Bununla yetin-meyen Selçuklu veziri, Halife'den elini öpmesine müsaade eylemesini rica

279 Bk. Sıbt, *İsl.*, 6a; *Sr.*, 3a (464 yılı hâdiseleri).

280 Bk. Sıbt, *İsl.*, 6a; *Sr.*, 3a (464 yılı hâdiseleri).

etti. Bunun üzerine, Halife elini kafesten çıkardı, vezir Halife'nin elini öptü ve iki gözünün üzerine koydu. Vezir bundan sonra Halife'ye kalbine inşirah veren sözler söyledi ve Sultan'ın elçiliği vazifesini edâ ederek ayrıldı²⁸¹.

Bir vasal hükümdarın Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ü nasıl karşıladığı hususunda da bir misâl verelim: Fazlavayh, memleketine gelen Nizâmü'l-mülk'ü karşılamış, üzengisini öpmüş idi. Vezirle birlikte Alp Arslan'ın nezdine gelen Fazlavayh'a *Fars* vilâyeti tevcih edilmişti²⁸².

Karşılama merasimlerinin yerine getirilmesi gereken bir formaliteden ibaret olmayıp, pek mühim bir hükümdarlık âdeti olduğu şimdikiye kadar verdiği misâllerden anlaşılmalıdır zannderiz. Herkesin görebileceği şekilde yapılacak resmî karşılama merasimine ne kadar ehemmiyet verildiği, âdeti bir nevi tâbîlik alâmeti sayıldığı hususunda elimizde muşahhas bir misâl de vardır:

Haleb Mirdasoğulları Devleti hükümdarı Mahmud, yukarıda görüldüğü gibi, uzun müzâkerelerden sonra, bir gece annesi tarafından huzuruna getirildiği zaman, Selçuklu Sultanı Alp Arslan, kalesine dönmesini, şanına lâyık bir merasimle karşılanabilmesi için yarın gelmesini söylemişti. Ertesi gün, vasal hükümdar Mahmud'u, tabii, Sultan'ın emriyle, vezir Nizâmü'l-mülk, hâcibler, ve havâşş karşılamıştı. Onu Sultan'dan başka karşılamaya çıkmayan kalmamıştı. Sultan'ın huzuruna dahil olan Mahmud'a, ayrıca zikrettiğimiz hil'atler ihsan edilmişti²⁸³.

Uğurlama merasimlerine gelince, Alp Arslan'ın, uzlaştığı Bizans İmparatoru Romanus Diogenes'e yaptığı uğurlama merasiminden başka bir merasim bilmiyoruz.

Sultan her şey bitip de ayrılma zamanı gelince, Bizans imparatoru'na üstüne arapça "Tanrı'dan başka Tanrı yoktur. Muhammed de Tanrı'nın elçisidir" yazılı bir bayrak verdi. Kendisine iki hâcib'in kumanda ettiği 100 gulâm refakat ediyordu. Sultan atlanarak, Bizans imparato-

281 Bk. Sadru'd-din el-Huseynî, s. 42; Türk. terc. s. 29.

282 Bk. Sıbt, *İsl.*, 64ab (479 yılı hâdiseleri).

283 Bk. Sıbt, *İsl.*, 260b; *Sr.*, 253b (463 yılı hâdiseleri). Ayrıca bk. yukarı, s.23. Buhususta daha sonraki zamanlar, msl. Melikşâh'ın saltanat zamanı için dikkate şayan misâllere sahibiz: Sultan'ın ordugâhından dönen vasal hükümdarlardan Sad'aka b. Mezyed, *Nehrevân'a* gelince (halifelik) divanı tarafından karşılanmasını istedi. Buna icabet edilmeyince, o, karşılama töreni yapılmaksızın *Bağdad'a* girmekten ise yolunu değiştirerek, doğrudan doğruya memleketine, yani her halde *Hille'ye* gitmeyi tercih etti. Bk. İbnü'l-Cevzi, IX, s. 28.

ru'nu bir fersah mesafeye kadar uğurladı. Bu esnada Bizans imparatoru Sultan'ın yanında yaya yürümek istedi. Sultan buna mâni oldu. Ayrılrken kucaklaştılar²⁸⁴.

Halife'nin karısı Hâtun, Rey şehrine gitmek üzere Bağdad'ı terkettiği zaman (Nisan 1073 - Recep 465), kendisini Halifelik veziri İbn Cehîr'in oğlu 'Amîdu'd-devle ve hadem, *Nehrevân*'a kadar uğurlamışlardı²⁸⁵.

İşte karşılama ve uğurlama merasimlerine dair verdiğimiz malûmat da bundan ibarettir.

10. Saygı Tezâhürleri

Esasında hediye takdimi de bir saygı tezâhürüdür. Biz, saygı tezâhürüyle daha ziyade manevî saygıyı kastediyoruz. Zaten hükümdara nasıl saygı gösterildiğini yazımızın muhtelif yerlerinde, lüzum hâsıl oldukça, bahis konusu ettik. Verilen dağınık bilgileri burada toplu olarak vermeyi, yazının ahenk ve insicamı bakımından uygun bulduk.

Kaynaklarda hükümdara saygı mefhumu "hıdmet" kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu kelime içinde, her türlü saygı bulunduğu gibi, bâzan, görünüşe göre, aynı hükümdara takdim edilen hediyeler de vardır. "Hıdmet" kelimesiyle neyin kastedildiği zaten malûm bulunduğu için, kaynaklar çok defa bu kelimeyi kullanıp geçmekte ve daha başka tafsîlât vermemektedirler. Zira, her durum ve şarta göre yapılacak, "hıdmet" de önceden tesbit edilmiş bulunuyordu.

Şehzâde Ayaz'm bile yer öptükten sonra iki dizi üzerinde yürümek suretiyle babası Sultan Alp Arslan'a nasıl saygı gösterdiğini yukarıda görmüştük. Buna mukabil, vasal hükümdar Hezâresb, sadece yer öpmekle yetindiği ve Sultan'a yürüyerek ilerlediği için, onun, aynı Sultan Alp Arslan tarafından istiklâl peşinde koşmakla itham edildiğini, ancak vezir Nizâ'lmülk ile Hâtun'un şefaatiyle ölümden kurtulabildiğini de görmüştük²⁸⁶. Bu iki misâl, hükümdara saygı göstermenin yine bizzat hükümdar tarafından ne kadar ehemmiyetli telâkkî edildiğini belirtmeğe kâfidir sanırız.

Hükümdarı görünce attan inme, önünde yer öpme gibi saygı tezâhürlerinden başka, baş açma âdetinin de bulunduğu anlaşılıyor:

284 Bk. Sıbt, *İsl.*, 262b-263a; *Sr.*, 256b-257a (463 yılı hâdiseleri).

285 Bk. Sıbt, *İsk.*, 9b; *Sr.*, 8a (465 yılı hâdiseleri).

286 Bk. yukarı, s. 44-45.

Babası Alp Arslan'ın ölümünden sonra tahta geçen veliaht Melikşah'ın sultanlığını kabul etmiyerek, imparatorluğun başına geçmek için taht iddiacısı olarak ortaya atılan amcası Kavurd, bu hususta tipik bir misâl teşkil etmektedir: Savaştan mağlup çıkan Kavurd'un bulunduğu yeri öğrenen Melikşah, onu yakalamak üzere yola çıktı. Önden gönderdiği havâşş'ından bir gurubun amcasını getirmekte olduklarını görünce, bir tepeye indi. Yanında vasal hükümdarlardan Müslim b. Kureyş, İbn Mezyed ve İbn Verrâm da vardı²⁸⁷. Melikşah'ın "mevkib" i ile çetresi görünür görünmez Kavurd atından indi, yaya yürümeğe başladı²⁸⁸. Diğer taraftan, amcası Kavurd'un gelmekte olduğunu gören Sultan da atına bindi. Havâşş'ı amcasını Melikşah'ın huzuruna getirdiler. Kavurd'un başından "kalensöve"si çıkarıldı. Kendisine Melikşah'ın önünde yer öpmesi söylendi. Kavurd yeğenin önünde yer öpmeyi reddetti²⁸⁹. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Kavurd'a doğru ilerledi ve atına binmiş bulunduğu halde, yerde ayakta duran Kavurd'u kucakladı. Böylece Sultan Melikşah amcasına kendisine müsavi bir hükümdar muamelesi yaptı. Kavurd'un amcasının elini öptüğünden bahsedilir²⁹⁰. Melikşah amcasına: "Ey amca, uzak yerden geldin, atına bin, bizimle birlikte gel!" dedi²⁹¹. Bu suretle Melikşah saygı tezahürünün bu safhasında da amcası Kavurd'a istisnâ muamele yaptı. Çünkü, zamanın âdetine göre, Kavurd'un, hiç olmazsa bir müddet, Sultan Melikşah'ın üzengisi yanında, sırtında Sultan'ın atının gâşiye'si olduğu halde yürümesi lâzımdı.

Hâdiseyi burada işimize yaradığı yere kadar naklettik. Bu hürmet şeklinin Alp Arslan zamanında da tatbik edildiği şüphesizdir. Nitekim, Alp Arslan'ın esir Bizans imparatoru ile anlaşıldıktan sonra vasal hükümdar olarak kendisine ne muamele yaptığını ayrıca bahis konusu etmiştik²⁹².

Bağdad'a gelen Selçuklu devlet erkânının doğruca "Bâbu'n-nevbe"-ye gidip, eşiğini öpmek suretiyle, Halife'ye saygı gösterisinde bulduklarını yukarıda görmüştük²⁹³.

287 Bk. Sıbt, *İsl.*, 12b; *Sr.*, 11b (465 yılı hâdiseleri).

288 Bk. Sadrü'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâr*, s. 57.

289 Bk. Sıbt, *ayn. yer.* Sadrü'd-dîn el-Huseynî ise (bk. s. 57; Türk. terc. s. 39) Kavurd'un yere alnını koyduğundan ve hattâ Sultan'ın ayaklarına kapandığından bahsetmektedir.

290 Bk. Sıbt, *İsl.*, 12b; *Sr.*, 12a (465 yılı hâdiseleri).

291 Bk. Sıbt, *ayn. yerler.*

292 Bk. yukarı: "*Karşılama ve Uğurlama*".

293 Bk. yukarı: "*Karşılama ve Uğurlama*,"

Bizzat Sultan Alp Arslan'ın da, İslâm dünyasının manevî başı olan Halife'ye saygı gösterdiğini biliyoruz:

Alp Arslan'ın, Haleb Mirdasoğulları Devleti hükümdarı Mahmud'un huzuruna gelmesi hususunda ısrar ettiği sırada, Halifelik elçisi Nakîbu'n-Nukabâ da hutbe okutan Mahmud'a Halife'nin hil'at'larını getirdi. Bu fırsattan istifade eden Mahmud, Halife'nin elçisine Sultan'dan şikâyet etti: O, uzak bulunmasına rağmen, Sultan ve Halife'ye itaat etmişti; bununla kendisinin ve memleketinin korunmasını istemişti. Halbuki, nasıl tahrip ve yağma edildiğini elçi görmüştür. Mahmud, Sultan'ın, kendisini şahsen itaatını arz etmekten affeden mektubunu Halife'nin elçisine gösterdi. Elçi, Sultan'a götürmek üzere bu mektubu kendisine vermesini söyledi. Mektubu alan elçi, Sultan'ın katına yaklaşınca, Sultan kendisine, her halde binmesi için, "nevbet atları" gönderdi. Nezdine gelince de, ona hürmette bulundu. Elçi, Halife'nin gönderdiklerini Sultan'a takdim etti. Sultan, hürmeten ayağa kalktı ve yer öptü. Halife'ye teşekkür ve dua etti. Sonra esas meseleye geçildi²⁹⁴. Neticede Sultan'ın ısrarı karşısında Mahmud, bu Selçuklu hükümdarının huzuruna gelerek, ona itaatını arz etmeğe mecbur oldu. Bu ciheti ayrıca bahis konusu ettiğimiz için burada tekrar etmiyeceğiz.

Görünüşe göre, diğer bir saygı tezahürü de el kavuşturmadır. Vezir Nizâmü'l-mülk, Abbâsî Halifesi'nin huzurunda el kavuşturmuş olarak duruyor ve Selçuklu ümerâsını Halife'ye takdim ediyordu²⁹⁵.

11. Sevinç Ve Sevgi Tezâhürleri

Pek muhtelif sevinç ve sevgi tezâhürleri vardır. Biz burada birkaç misâl vermekle yetineceğiz. Önce sevinç tezâhürlerini ele alalım: Adna Halife tarafından hutbe okunduğunu, yol kesen Lur Kürdlerini tenkil ederken öğrenen Alp Arslan'ın pek sevindiğini, hemen secdeye kapanarak, Tanrı'ya şükürler ettiğini görmüştük²⁹⁶.

Haleb'te Halife ve Sultan adına hutbe okunduğuna dâir, Haleb hükümdarı Mahmud'un, bir elçi ile *Bagdad*'a gönderdiği mektubun Dâ-

294 Bk. Sıbt, *İsl.*, 260b; Sr., 253a (463 yılı hâdiseleri).

295 Bk. Sıbt, *İsl.*, 66b -67a (480 yılı hâdiseleri).

296 Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı: "Halifelikle Münasebetler"*.

ru'l-hilâfe'de okunduğunu ve Beytu'n-nevbe kapısında müjde davulunun çalındığını yukarıda belirtmiştik²⁹⁷.

Bilindiği gibi, en yaygın sevinç tezâhürü, cülûs, veliaht tayini merasimlerinde, evlenme ve sünnet düğünlerinde, para ve mücevher saçılmasıdır. Bunun türkçe adı "saçı" dır. "saçı" âdeti, Türkiye'de bugün bile düğünlerde tatbik edilmektedir.

Gördüğümüz gibi, Alp Arslan'ın kızı ile Halife Kâim'in torunu ve veliahtı 'Udetü'd-dîn'in evlenme merasimi Nişâpûr'da "dâru'l-memleke"-de yapılmış, bu esnada bir dişi fil süslenmiş ve galiba at gösterileri tertip edilmişti²⁹⁸. Nikâh merasiminden sonra Sultan Alp Arslan saltanat tahtına oturmuş olduğu halde, iki yanında konulmuş iki tabaktan diziler halinde inci (*habb mansûm*) saçtı. Tabii bu saçılan inciler hazır bulunanlar tarafından kapışılıyordu. Bununla yetinmeyen Sultan Alp Arslan palto (*kabâ*)-sunun kuşak (*bend*) ından içinde mücevher bulunan üç kese (*senbânic*) çıkardı. Bunları da dâmadın vekili olan 'Amîdu'd-devle İbn Cehîr'e atarak, "(saçtığımı) incilere elini uzatmadığım için, (bunlar da) senin hissen" dedi. 'Amîdu'd-devle ayağa kalktı, verileni öptü," kabul ettim, onu da bu saçığıya ilâve etmeyi tercih eyliyorum" dedi ve Sultan'ın kendisine verdiği mücevherleri de saçtı. Sonra Sultan 'Amîdu'd-devle'yi bir defa daha huzuruna kabul etti. Misafirle birlikte vezir Nizâmü'l-mülk de huzura dahil oldu. Bu defa Selçuklu hükümdarı odasında yalnızdı. Hükümdarın önünde şeker dolu tabaklar bulunuyordu. Ayrıca her tabakta, Türk âdeti gereğince, içinde cevâhir ve dinarlar bulunan büyük bir kâğıt (*kirtas*) vardı. Sultan, 'Amîdu'd-devle'ye bütün bunları almasını söyledi. Bizzat 'Amîdu'd-devle'nin ifadesine göre, Sultan'ın emirlerine muhalefet mümkün değildi. Sultan'ın ihsan ettiklerini alan 'Amîdu'd-devle, yine kendi ifadesine göre, daha sultanlık dairesinin kapısında, hazır bulunanlara dağıttı ve kendisinin yanında bulunan altınları ve elbiseleri yine hazır olanlara saçtı. Altınların değeri 1000 dinara, elbiselerin değeri ise 700 dinara balığ oluyordu²⁹⁹.

Kaynakta geçtiği şekilde naklettiğimiz bu malûmattan, hem Türk âdetlerine göre yapılan düğünlerin bir safhası hakkında, hem de sevinç tezâhürü hakkında fikir edinmek mümkün olmuştur sanırız.

297 Bk. yukarı, "Hutbe", s. 14; ayrıca bk. Sıbt, *İsl.*, 256 b; *Sr.*, 248a (462 yılı hâdiseleri).

298 Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 273 - 4. İbnü'l-Esîr'e göre (nşr. Tornberg, X, s. 48) nikâh merasimi Nişâpûr şehrinin dışında yapılmıştır.

299 Bk. Sıbt, *İsl.*, 7a; *Sr.*, 4b (464 yılı hâdiseleri).

Sevgi tezahürlerine gelince, biraz önce belirttiğimiz “saçı” (*nişâr*) hâdisesinin devamı bu hususta pek dikkate şayan bir örnek teşkil etmektedir:

“Saçı” bittikten sonra, dâmâdın vekili ‘Amîdu’-d-devle’nin eli Sultan’ın kızı olan gelinin vekili vezir Nizâmü’l-mülk’ün elinin içinde olduğu halde kalktılar; salondan çıkarak, Sultan’ın gözünden uzaklaşınca, Nizâmü’l-mülk, ‘Amîdu’-d-devle’nin başını öptü³⁰⁰.

Yine Alp Arslan’ın gösterdiği aşırı sevgi tezâhürü için şu misâli de verelim: Alp Arslan’ın son *Kafkas* seferinde Müslüman olan Şekki meliki Ahastan, elindeki iki kaleyi Selçuklu Sultan’ına teslim ederek, maiyetiyle “kapı” sına gelip, durdu. Bunu haber alan Sultan, onu misafir edip istirahatini temin etmelerini, zira onun büyük bir “melik” olduğunu söyledi. O, huzuruna geldiği zaman, Sultan tahtından indi, karşıladı, kucakladı ve başını öptü. Ahastan da Sultan’ın ayağını öptü. Her ikisi de ağlamağa başladı. Melik kelime-i şehâdet getirdi. Sultan hazinesindeki mücevherleri “saçı” olarak saçtı. Gerekli saygıdan sonra, onu kendi yedek atına bindirdi. Bu esnada emirler ve hâcibler bunun yanında yaya olarak yürüyorlardı. Melik her türlü nimetlerle bezenmiş bir saltanat çadırı (*sürâdık*) na misafir edildi³⁰¹.

Vezirlikten azl edilerek *Mervu’r-Rûd’a* sürgün edilen ‘Amîdu’l-mülk Kündürî, Nişâpûr’a varınca, Alp Arslan’ın Hâtun’u Ümmü Kıfçak’ı Sultan nezdinde şefâatte bulunması için ziyaret ettiği zaman, küçük yaşta bulunan oğlunu kucağına alarak sevmişt³⁰².

12. Matem Merâsimleri

Ölüm vukuunda muayyen merasimler yapılırdı. Meselâ bir hükümdarın ölümü haberi alındığından itibaren, memleketin her tarafında –tabii aynı zamanda vasal devletlerde–, umumî mâtem ilân edilirdi. Mâtemin devamınca çarşılar ve pazarlar kapatılırdı. Hayat âdeta felce uğrardı. Bu matem umumiyetle üç gün, bâzan da yedi gün devam ederdi. Bu esnada bulunulan yerin en yüksek âmiri, vasal devletlerde ise, her halde bizzat vasal hükümdar,

300 Bk. Sıbt, *İsl.*, 7a ; *Sr.*, 4b (464 yılı hâdiseleri).

301 Bk. Sadrü’-d-din el-Huseynî, *Ahbâr*, s. 44; Türk. terc., s. 31. Tercümede “Nişâr” ve “Cenibet” kelimeleri iyi anlaşılmamış. Melikşâh devrinde buna benzer bir merâsim için bk. *ayn. eser.* s. 59; Türk. terc. s. 40.

302 Bk. Sıbt, *İsl.*, 241a; *Sr.*, 226a (457 yılı hâdiseleri).

taziyeleri kabul ederdi. Başta bulunan hânedanın en büyüğünün de aynı şekilde tâziyetleri kabul ettiği muhakkaktır. Buna “azâ” ya oturma denirdi. Meselâ *Bağdad*'ta ekseriya Halife namına veziri “azâ” ya otururdu. Nitekim, Sultan Tuğrul Bey'in ölümü *Bağdad*'ta duyulunca, Halife'nin veziri onun için Halifelik sarayının selâmlık salonun (*sahnu's-selam*)nda “azâ” ya oturmuştu. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Irak 'Amîd'i Ebû Sa'îd Kâinî, merkezden resmî bir yazı almadığını ileri sürerek, vazifesine devam ettiği gibi, *Irak*'taki Selçuklu hâkimiyetinin sembolü olan “nevbet” de, her halde onun emriyle, Selçuklu hükûmet sarayı (*Dâru'l-memleke*)nın kapısı önünde çalmakta devam etti. Üstelik 'Amîd, taziye yerinde de bulunmadı³⁰³.

Sultan Tuğrul Bey'in hastalığı ağırlaşınca hükümdarlık çadırından taht-ı revan (*meħaffe*) ile payitaht *Rey* şehrindeki saray (*dâru's-saltana*)na taşındı ve orada öldü. Kendisini karısı Ümmü Sultan ve hâdim Ferruh yıkadı. Hâtun onu kefenledi ve defnetti³⁰⁴. Her halde bu saraya yapılan muvakkat defindi. Zira onun sonradan türbesine nakledildiğini biliyoruz.

Sultan'ın ölümü haberini Kutalmış'ı *Girdkûh* kalesinde kuşatırken alan vezir 'Amîdu'l-mülk Kündürî, derhal kuşatmayı kaldırarak payitaht *Rey* şehrine döndü. Bu sırada Tuğrul Bey'in tabutu henüz türbesine nakledilmemiş bulunuyordu. Vezir saraya girerek, içinde Sultan'ın tabutu bulunan yere geldi, ağlamağa başladı. Ümerâ ve hüccâb (*hâcibler*) kendi elbiselerini yırtmak istediler. Vezir “*Onun zamanı geçti; başkasiyle meşgul olmak daha doğrudur*” diyerek, veliaht Süleyman'ı, Tuğrul Bey'in yerine tahta oturttu³⁰⁵.

Aynı Selçuklu veziri 'Amîdu'l-mülk Kündürî, Alp Arslan tarafından sürülmüş bulunduğu *Mervu'r-Rûd*'da merkezden gönderilen iki gulâm eliyle öldürüldüğü zaman, karısının, kızının ve câriyelerinin yüksek sesle ağladıklarını, saçlarını yolduklarını, başlarını açıp toprak sertpiklerini yukarıda görmüşük³⁰⁶.

Oğlu Davud'un İsfahan'da ölümü üzerine (Mayıs 1082/Zülhicce 474) Sultan Melikşah'ın, son derece üzüldüğünü, hattâ kendisini öldürmeğe kalkıştığını, hükümet sarayı (*daru'l-memleke*)nda toplanan Etrâk'ın ve Türkmân'ın saçlarını yolduklarını, “havâşî, haşem, etbâ ve ha-

303 Bk. Sıbt, *İsl.*, 228b - 229a; *Sr.*, 209 b - 210 a (455 yılı hâdiseleri).

304 Bk. Sıbt, *İsl.*, 231a; *Sr.*, 212 b (455 yılı hâdiseleri).

305 Bk. Sıbt, *İsl.*, 231 b; *Sr.*, 213b (455 yılı hâdiseleri).

306 Bk. Sıbt, *İsl.*, 240b; *Sr.*, 266b (457 yılı hâdiseleri).

dem" karılarının da tıpkı onlar gibi saçlarını yolduklarını, bu Etrâk ve Türkmân'ın ayrıca atlarının ahnlarındaki kılları yolduklarını, eyerleri ters çevirdiklerini, atları siyaha boyadıklarını, adı geçen kadınların siyaha boyandıklarını, mâteme evlerde ve pazarlarda *İsfahan* halkının da katıldığını, matem yedi gün sürdüğünü biliyoruz³⁰⁷.

Alp Arslan'ın ölümü ve bu münasebetle yapılan mâtem merasimi hakkında daha tam malûmata sahibiz: Bu Selçuklu Sultanı'nın ölümü, bütün ordu *Ceyhun* nehrini geçinceye ve tabii bu arada veliaht Melikşah'ı tahta çıkarma hazırlıkları tamamlanmaya kadar üç gün gizli tutuldu (Tuğrul Bey'in ölümü gizli tutulmadığı için, Selçuklu İmparatorluğu'nun Irak 'Amîd'i Ebû Sa'îd Kâinî'nin Halifeliği nasıl itham ettiğini ayrıca görmüştük).

Alp Arslan'ın vasiyeti gereğince, oğlu ve veliaht Melikşah tahta oturtuldu. Halife'nin, veziri İbn Cehir vasıtasıyla *İsfahan*'a gönderdiği hil'atlar giydirildi³⁰⁸. Yine Halife'nin veziri Fâhru'd-devle İbn Cehir, *Bağdad*'ta Halifelik sarayının selâmlık salonunda Sultan için "azâ" ya oturdu (20 ocak 1073 / 8 Cemaziyülevvel 465). Üçüncü gün Halifelik makamından, Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla duyduğu derin üzüntüyü, yaptığı hizmetleri, Müslümanların işlerinde gösterdiği gayretleri, Tanrı yolunda yaptığı cihâd'ı, bu arada *Bizans*'a karşı kazandığı zaferi, yolların emniyetini temin edişini ve askerlerini inzibat altında tutuşunu ve diğer iyi ef'alini belirten ve teşekkür eden bir "tevkî" çıktı.

Mâtem merasimi esnasında bütün *Bağdad* pazarları kapatıldı. Halife'nin hâatun'u, "azâ" ve "ağıt" âdetini bizzat yerine getirdi. Câriyeleri saçlarını yoldular. Hâatun da saçlarını yolmak istediye de, Halife mâni oldu. fakat onun toprağa oturmasına mâni olamadı. Yedi gün sonra Halife, Hâatun'unu "azâ" dan kaldırdı³⁰⁹. Böylece matem merasimi resmen bitmiş oldu.

Yeni Sultan Melikşah'tan, Dâru'l-hılâfe'ye babası Alp Arslan'ın vefat ettiğini bildiren ve yerine geçen kendisi adına hutbe okunmasını talep eden mektuplar geldi (20 Mart 1073 / 8 Recep 465). Böylece Alp Arslan'ın öldüğü Abbâsî Halifeliği'ne resmen bildiriliyor ve hutbe'nin yeni hükümdar adına çevrilmesi yine resmen talep ediliyordu. Talep Halife tarafın-

307 Bk. Sıbt, *İsl.*, 47b (474 yılı hâdiseleri); İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 330 (daha muhtasar).

308 Bk. Sıbt, *İsl.*, 13b; *Sr.*, 13b (465 yılı hâdiseleri).

309 Bk. Sıbt, *İsl.*, 14a; *Sr* 14a (465 yılı hâdiseleri). Daha kısa olmakla beraber ayrıca bk. İbnü'l-Cvzi, VIII, s. 277.

dan kabul edildi ve hemen Cuma olan ertesi günden itibaren Melikşah adına hutbe okutulmasına başlandı³¹⁰.

Amcası Kavurd , esir edilerek, anlattığımız şekilde huzuruna getirildiği zaman, Sultan Melik Şah ona: "... Kardeşin (*Alp Arslan*) için "azâ" ya oturmadin, üzerine atılması için kabrine bir örtü ("sev**b**) (*bile*) göndermedin; halbuki yabancılar (*gurebâ*) onun için matem tuttular. Kardeşi olan sen, onun vasiyetini bir tarafa attın ve ölümü dolayısıyla (matem ilân edecek yerde), şenlikler yaptın, sevincini izhar ettin. Lâkin, Tanrı kötü fiilinin cezasını sana (işte böyle) verdi" dedi³¹¹.

Umumî mâtem resmen ilân edildikten sonra buna iştirak etmeyenlerin cezasının her zaman Tanrı'ya bırakılmadığı anlaşılıyor: Adı başka münasebetle de geçen İbn Behmenyâr'ın Sultan Melikşah'ın sevgili oğlu Davud'un ölümü esnasında saray maskarası Câferek ile birlikte, içkili ve çalgılı eğlence ile meşgul olduğunu, İmparatorluk Sâhib-i berîd'i (*şâhib-i haber*) Sultana bildirmişti. Halbuki Sultan, İbn Behmenyâr'ı diğer oğlu Ahmed'in terbiyesine memur etmişti. Buna çok müteessir olan Sultan, derhal adam göndererek İbn Behmenyâr'ın sarayını bastırды, içki âleminin yapıldığına dair deliller bulundu. Kadın ve erkek şarkıcılar da şehâdette bulundular. Câferek'in dili üçe yarıldı ve öldürüldü. İbn Behmenyâr'a gelince, onun da gözlerine kör oluncaya kadar defalarca mil çekildi³¹².

Kaynakta geçtiği şekilde aynen naklettiğimiz bu malûmat, "azâ" merasiminin bir şekilden ibaret olmadığını ve bu merasimin bütün imparatorluk ülkelerinde yerine getirilmesine pek büyük ehemmiyet verildiğini açıkça göstermiştir sanırız.

Yukarıdanberi verdiğimiz izahat, Selçuklu hükümdarlarının ölümü münasebetiyle yapılan matem merasimlerinin tamamıyla eski Türk âdetlerine göre cereyan ettiğini vuzuhla ortaya koymaktadır.

310 Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 277.

311 Bk. Sibt, *Isl.*, 9b-10a; *Sr.*, 8ab (463 yılı hâdiseleri); ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, 278.

312 Bk. Sibt, *Isl.*, 47a (474 yılı hâdiseler).